

त्पित्तुजनोत्प्रेक्ष्यदूषणैर्न निविधिक्षमाणमानसमानमुपाजंयितुम-
लम् । सुतयमीदृजनसौकर्यायावश्यकप्रकाशनाया पतद्वृत्तेर्जाति-
ऽपि बहुवर्षपूर्वं विलासभरमुद्रणं शोधनाभावादप्राप्तत्वेन विपश्चितां
पुनः प्रकाशनमनिलप्यता " चौखम्भासंस्कृतसीरीज " सम्पादकेन
धीयुतवाबूहरिदासगुप्तेन स्वकीयविद्याविलासाध्ययन्शालये मुद्र-
णमारम्भिता सशोधनाय प्रार्थितोऽहं स्त्रावश्यकशालसम्पादनादि-
कार्यंवापृत्यनवगिष्टैतत्समुचितप्रात्यहिकायसरोऽपि तदीयप्रार्थना-
माश्रयशब्दं समभ्युपगममिमां सशुद्धये, विहिता च यथामतीय,
ततोऽप्यवशिष्टां अशुद्धीं शुद्धिपत्रे न्यवीविशम् ।

इत्थं कृतयज्ञऽप्यत्र ग्रन्थे मानुष्यकनान्तरीयकतया जायमान
दोषसहन्तां सौजन्यधुरीणां गुणैकगृह्या साधुवैपश्चितीकाः । प्री-
यतां चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्पामी मगवान् धीराधिकारमण इति ।

विज्ञापयति—

कलियुगपावनायतारमगवत् श्री १०८ कृष्णचैतन्यचरणोपदि-
ष्टैकवीधाधिक श्री ६ मध्वसंप्रदायाचार्य्य संप्रादत्तमासादित
साहित्याचार्य्यपदवीको—

दापोदरलालगोस्वामी ।

स० ६० रथयात्रोत्सवे

शुभम् ।

॥ श्रीः ॥

वर्णानुक्रमसूत्रसूची ।

पृ० पं०	अ	पा० सु
७९ १७	शतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्यामेदाद्यर्माणाम् ।	४ १२
१ १९	अथ योगानुशासनम् ।	१ १
२८ १९	अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म- ण्यातिरविद्या ।	२ ५
६ २२	अनुभूतविषयासम्प्रमोयः स्मृतिः ।	१ ११
४४ ३	अपरिग्रहस्यैवं जन्मकथन्तासम्बोधः ।	२ ३९
६ ११	अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ।	१ १०
७ ९	अध्यासधैर्याभ्यासां तन्निरोधः ।	१ १२
२८ २	अविद्याऽस्मिता रागद्वेषाभिनियेसाः पञ्च क्लेशाः ।	२ ३
२८ ६	अविद्या क्षेत्रमुच्यतेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ।	२ ४
४३ १८	अक्षेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ।	२ ३७
४३ ९	अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ।	२ ३५
४० २३	अहिंसासत्यास्तेयमहाचर्यापत्तिग्रहा यमाः ।	२ ३०
	ई	
१२ ८	ईश्वरप्रणिधानाद्वा ।	१ २३
	उ	
६६ १	उदानजयाज्जलपङ्क्तुफण्टकादिभ्यस्तद्ध उत्क्रान्तिश्च ।	३ ३९
	ऊ	
२४ ६	ऊर्ध्वतन्मरा तत्र प्रज्ञा ।	१ ४८
	ए	
८४ ११	एकसमये चोभयानवधारणम् ।	४ २०
२२ १०	एतदेव सत्त्वित्वा निर्बिचारा अ सूक्ष्मविषया व्याख्याता ।	१ ४४
५४ १६	एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ।	३ १३

क

६३ ५	कण्टकूपे धृतिपपासानिवृत्तिः ।	३ ३०
७६ १६	कर्मांशुह्माहृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ।	४ ७
६० १४	कायकूपसयमात्तद्ग्राह्यशक्तिसम्मे चक्षु- प्रकारासम्प्रयोगे ऽन्तर्धानम् ।	३ २१
६६ २०	कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात्तुल्यसमा- पत्तेश्चाकाशगमनम् ।	३ ४२
४५ ९	कायेन्द्रियसिखिरशुद्धिसयासपसः ।	२ ४३
६३ ८	कूर्मनाड्यां स्वर्यम् ।	३ ३१
३६ १९	कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ।	२ २२
५६ ४	कमान्यतर्ष परिणामान्यतर्षे हेतुः ।	३ १५
१२ १४	कृशाकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट-पुरुषविद्येय ईश्वरः ।	१ २४
३१ १५	क्षेदामूल-कर्मांशयो दृष्टादृष्टजन्मवैदनीयः ।	२ १२
७१ १३	क्षणतरक्रमयोः सयमाद्विवेकज्ञं ज्ञानम् ।	३ ५२
९१ ९	क्षयप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्माणा क्रमः ।	४ ३३
२० ७	क्षीणपृच्छरभिजातस्येव मनेर्ग्रीहीतुमर्हणमाद्येषु शतस्यतद्वृत्तनतासमापत्तिः ।	१ ४१

ख

६८ १५	ग्रहणस्वरूपास्मिताग्र्ययार्थवत्त्वसयमादिन्द्रियजय ।	३ ४७
-------	---	------

ख

६२ १३	खद्रे तारज्यूहज्ञानम् ।	३ २७
८५ २०	चितरप्रतिशक्तसङ्क्रमायास्तदाकारताऽऽपत्तौ- स्मृतिरसवेदनम् ।	४ २२
८५ ५	चित्तान्तरदृश्यत्वे बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्ग- स्मृतिसङ्कटम् ।	४ २१

ज

७४ १३	जन्मौपधिमन्त्रतप समाधिजा सिद्धयः ।	४ १
७७ १७	जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्ये स्मृतिसि- स्कारयोरैकरूपत्वात् ।	४ ९
४० १०	जातिदेशकालसमयानवच्छिन्ना सार्धभीमा महाव्रतम् २ ३१	
७१ २२	जातिलक्षणदेशैरन्यताम्रवच्छेदे तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ।	३ ५३
७५ २	जात्यन्तरपरिणाम-प्रकृत्यापूरयत् ।	४ २

त

८८ २१	तच्छिद्येष्टु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ।	४ २७
१५ १२	तज्जपस्तदर्थमाधनम् ।	१ २८
२५ ८	तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिषेधो ।	१ ५०
५२ १	तज्जयाग्रहाऽऽलोकः ।	३ ५
६७ २२	तताग्निमादिप्रातुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ।	३ ४५
४६ १९	ततो ब्रह्मज्ञानमिघातः ।	२ ४८
६९ १	ततो मनोजचित्स्थं विकरणमावः प्रधानजयश्च ।	३ ४८
९० २४	ततः कृताधीनो परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ।	४ ३२
९० १	ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ।	४ ३०
४८ १५	ततः क्षीयते प्रकाशायरणम् ।	२ ५२
४९ १५	ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम् ।	२ ५५
१५ २०	ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्यन्तरायाभावश्च ।	१ २९
३४ १८	ततः प्रतिभभावणयेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ।	३ ३६
८ २०	तत्परं पुरुषव्यातेर्गुणैर्गुण्यम् ।	१ १६
१७ ९	तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ।	१ ३२
५१ २	तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।	३ २
७६ १२	तत्र ध्यानजमनाशयम् ।	४ ६
१०२ १७	तत्र निरुद्धिद्वयं स्वरूपमिति ।	१ ८६
२१ १	तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सद्गुणैः सवितर्का समापत्तिः ।	१ ४२
७ १७	तत्र स्थितौ यत्नोभ्यासः ।	१ १३
७७ ७	तत्तत्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनावाम् ।	४ ८
५२ १९	तदपि बहिरङ्गं निर्धोजस्य ।	३ ८
३८ ६	तदभावात्संयोगाभावो हानं तदुदयेः कैवल्यम् ।	२ २५
३६ १३	तदर्थं एव हृदयस्वात्मा ।	२ २१
८७ ६	तदभ्युपगम्यसासनाभिच्छिन्नमापि परार्थं महत्सकल- स्तितात् ।	४ २४
३ १४	तदा द्रष्टुं स्वरूपेऽवस्थानम् ।	१ ३
८८ १२	तदा विषयमिह कैवल्यप्राप्ताय चित्तम् ।	४ २६
९० ४	तदा सर्वोदरणप्रलापेतस्य ज्ञानस्थानन्याज्ज्ञेयमल्पम् ।	४ ३१
८३ ३	तद्वपरागापेक्षित्वाचित्तस्य तस्तु भ्राताज्ञानम् ।	४ १७
५१ १०	तद्विषयमभिर्भास स्वरूपशून्यामेव समाधिः ।	३ ३
६९ २३	तद्वैराग्यादपि दोषबीजशये कैवल्यम् ।	३ ५०

२७ ६	तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ।	२ १
४६ २२	तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगेतिविच्छेदः प्राणायामः ।	२ ४९
५३ १८	तस्य प्रशान्तथाहिता संस्कारात् ।	३ १०
५२ ६	तस्य भूमिषु विनियोगः ।	३ ६
१४ १७	तस्य घाचकः प्रणवः ।	१ २७
३८ २२	तस्य सप्तधा शान्तभूमिः प्रहा ।	२ २७
३७ १८	तस्य हेतुरधिष्ठा ।	२ २४
२५ १९	तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाभिर्षीजः समाधिः ।	१ ५१
२३ १६	ता एव सरीजः समाधिः ।	१ ४६
११ २४	तीयसंयोगानामासृजः ।	१ २१
७२ १६	तारकं सर्पविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विशेषकजं ज्ञानम् ।	३ ५४
७८ १६	तासामतादित्यं चाक्षिपो नित्यत्वात् ।	४ १०
३१ १	ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ।	२ १०
३२ २०	ते द्वादशपरितोपफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ।	२ १४
८० ९	ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्प्रायः ।	४ १३
६५ ५	ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः ।	३ ३७
५२ १३	त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ।	३ ७
५१ २०	त्रयमेकत्र सयमः ।	३ ४

द

१६ २१	तुःषदौर्मनस्वाङ्गमेजयत्यश्वासप्रश्वासा विशेषसहभुवः ।	१ ३१
२९ २३	तुःखानुशयी क्लेशः ।	२ ८
२९ १२	दृग्दर्शनशस्योरेकात्मतेवास्मिता ।	२ ६
८ ७	दृष्टानुधविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यस्य ।	१ १५
५० ८	देशयन्धाक्षितस्य धारणा ।	३ १
३६ ७	द्रष्टा ह्यपिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।	२ २०
३४ १५	द्रष्टृद्वययोः सयोगो ह्येवहेतुः ।	२ १७
८६ ९	द्रष्टृदृश्योपरकं चित्तं सर्वोपमम् ।	४ २३

ध

४८ १९	धारणासु च योग्यता मनसि ।	२ ५३
३१ ६	ध्यातव्यास्तदुत्तयः ।	२ ११
६२ १७	धुवे तद्वतिज्ञानम् ।	३ २८

न

५९ २२	न च तत्सालम्भन तत्प्राविपवीभूतत्वात् ।	३ २०
८२ १४	न चैकचित्ततन्त्र यस्तु तदप्रमाणक तदा किं स्यात् ।	४ १६
८४ २	न तत्स्वाभास दृश्यत्वात् ।	४ १९
६२ २१	नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ।	३ २९
७५ १०	निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीना यरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत् ।	४ ३
७६ १	निर्माणचित्तान्धस्मिताप्राप्तात् ।	४ ४
२३ २३	निर्विचारवैशारद्यध्यात्मप्रसाद ।	१ ४७

प

१९ २१	परमाणुपरममहत्तत्त्वान्तोऽभ्य पशीकार ।	१ ४०
३३ ४	परिणामतापसस्कारदु कैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च नु स मेघ सर्वे विचकिन ।	२ १५
५७ ३	परिणामत्रयस्यमादतीतानामतज्ञानम् ।	३ १६
८० २३	पारणामैकत्वादस्तुतत्त्वम् ।	४ १४
९२ १९	पुरुषार्थशून्यानां गुणाना प्रतिप्रसव कैवल्य स्वरूप- प्रतिष्ठा या चित्तिशक्तिरिति ।	४ ३४
१४ ११	पूर्वेषामपि गुरु कालेनानवच्छेदात् ।	१ २६
३५ १	प्रकाशमिषींस्त्वितिशील भूतेन्द्रियात्मक भोगाप वर्गार्थे दृश्यम् ।	२ १८
१८ ५	प्रच्छेदनविधारणाभ्यां चा प्राणस्य ।	१ ३४
५९ २०	प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ।	३ १९
५ ३	प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणानि ।	१ ७
४ २४	प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय ।	१ ६
४६ १३	प्रयत्नवैयर्थ्यान्तसमापत्तिभ्याम् ।	२ ४७
७६ ६	प्रवृत्तिभद प्रयोजक चित्तमेकमनकोपाम् ।	४ ५
६२ १	प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रवृत्तज्ञानम् ।	३ २५
८९ १४	प्रसक्तवानेऽप्यबुद्धौदस्य सर्वथा विवेकव्यावर्त- र्ममेघ समाधि ।	४ २९
६३ १५	प्रातिमादा सर्वम् ।	३ ३३

व

६५ १४	वन्धकारणशैथिल्याप्रचारासवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ।	३ ३८
-------	--	------

६१ २१	यलेषु हनिषलादीनि ।	३ २४
६७ ४	यहिरकानिपता वृत्तिर्महाविदेहाततः प्रकाशावरणक्षयः ।	३ ४३
४८ ५	वाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ।	२ ५१
४७ ४	वाह्याभ्यन्तरस्वभूतिर्देहाकालसंख्याभिः परिह- ष्टो दोषैर्मुक्तः ।	२ ५०

४३ २१	प्रकृत्वैर्यप्रतिष्ठायां धीर्यलामः ।	२ ३८
-------	--------------------------------------	------

भ

१० १९	भयप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ।	१ १९
६९ ९	भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ।	३ २६

म

६३ ११	मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ।	३ ३२
१२ ३	मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ।	१ २२
१७ १७	मैत्रीकण्ठामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्य- विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ।	१ ३३
६१ १५	मैत्र्यादिप्रवृत्तानि ।	३ २३

य

१९ १६	यथाऽभिमतध्यानाद्या ।	१ ३९
४० ४	यमनिधमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान- समाधयोऽष्टाङ्गानि ।	२ २९
२ ११	योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।	१ २
३९ २२	योगाङ्गानुष्ठानाद्भुविशेषे ज्ञानदीप्तिरायिवेकख्यातेः ।	२ २८

र

६८ १०	रूपलायव्ययलवजसंहननत्वानि कायसंपत् ।	३ ४६
-------	-------------------------------------	------

व

८१ १७	यस्तुसाम्ये चित्तेभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ।	४ १५
४१ २३	चित्तकंथाधने प्रतिपक्षमावयनम् ।	२ ३३
९ १३	वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञानः ।	१ १७
४२ १०	वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभमोह- मोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ।	२ ३४

५ १८	विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ।	१ ८
१० ११	विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ।	१ १८
३८ ११	विवेकख्यातिरविष्टवा हानोपायः ।	२ २६

८८ ३	विशेषदर्शिन आत्ममात्रमावनाविनिवृत्तिः ।	४ २५
३५ १५	विशेषाविशेषालिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्याणि	२ १९
१८ २२	विशोका वा ज्योतिष्मती ।	१ ३६
१८ १४	विषययती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनसः स्थितिनिबन्धनी ।	१ ३५
१९ ८	वीतरागविषयं वा चित्तम् ।	१ ३७
४ ६	वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ।	१ ५
३ २१	वृत्तिसारूप्यमितरत्र ।	१ ४
१६ ७	व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिद- धेनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्त्वानि चित्तवि- क्षेपास्तेऽन्तरायाः ।	१ ३०
५३ ६	व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिमवप्रादुर्भावौ निरोध	३ ९
	क्षणचित्तान्ययो निरोधपरिणामः ।	

श

६ २	शब्दज्ञानानुपाती घस्तुष्ट्यन्यो विकल्पः ।	१ ९
५७ ९	शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्कलत्प्रवि- भागसंयमासंयभूतकृतज्ञानम् ।	३ १७
५५ १३	शान्तोदितान्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ।	३ १४
५४ ८	शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः ।	३ १२
४१ १२	शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेभ्यश्चरप्रणिधानानि नियमाः ।	२ ३२
४४ १३	शौचात् स्वाङ्गुगुप्ता परैरसंसर्गः ।	२ ४०
११ ११	श्रद्धार्थीयस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ।	१ २०
२४ १०	श्रुतानुमानप्रज्ञाऽध्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ।	१ ४९
६६ १५	श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ।	३ ४१

स

३२ ६	शनि मूले शनिपाको जात्योयुर्भोगाः ।	२ १३
७ २३	स तु दीर्घकालैरन्तर्द्व्यंसरकारासंयितो हृद्भूमिः ।	१ १४
४३ १३	सत्यमतिष्ठत्यां किर्याफलाध्यत्यम् ।	२ ३६
७३ ४	सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ।	३ ५५
६४ ५	सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासद्भूतयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ।	३ ३५
६९ १४	सत्त्वपुरुषान्यताद्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञादर्थं च ।	३ ४५

४४ १९	मत्त्वनुदिसौमनस्येन्द्रियदर्शनयोग्यत्वानि च ।	२ ४१
८३ १३	सदा धाताद्यस्तृतीयस्तत्प्रभोः पुरुषत्वापरिणामित्वात् ४१८	
४५ ३	सन्तोषादनुसमसुखलाभः ।	२ ४२
२७ १६	समाधिसायनाऽर्थः कुञ्चतनुकरणार्थश्च ।	२ २
४५ १४	समाधिसिद्धिरीश्वरप्रशिक्षणात् ।	२ ४५
६६ ११	समानजयाज्यलनम् ।	३ ४०
५४ १	सर्वार्थतैवाग्रतयोर्निरोधक्षणाचित्तान्वयो तिरो- धपरिणामः ।	३ ११
२२ १९	सुखानुशयी शमः ।	२ ७
२२ २३	सूक्ष्मविषयस्य चालिद्रूपयसानम् ।	१ ४५
६० २२	सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरातज्ञान- मरिष्ठेऽथो वा ।	३ २२
५८ २४	संस्कारसाक्षात्कारात्पूर्वजातिविज्ञानम् ।	३ १८
२१ १६	स्मृतिपरिगृह्यौ स्वरूपशून्येवाप्येताभ्यनि- र्मासा निर्वितर्का ।	१ ४३
७० ७	स्नान्युपनिमग्भगो सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ।	३ ५१
४६ ४	स्मिरसुखमासगम् ।	२ ४६
६७ ५	स्थूलस्वरूपसूक्ष्माग्न्यार्थवत्संयमाद्भूतजयः ।	३ ४४
१९ ११	स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बने वा ।	१ ३८
३० ३	स्वरसवाह्यविबुधोऽपि तथाकृतोऽभितिषेणः ।	२ ९
४९ ३	स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवे- न्द्रियाणां प्रत्याहारः ।	२ ५४
३७ ८	स्वस्वामिशक्त्याः स्वरूपोपलब्धिहेतु संयोगः ।	२ २३
४५ १२	स्याध्यायादिषुदेवतासम्प्रयोगः ।	२ ४४
६ ५ ६		
८९ ५	हागमेवां क्लेशवपुक्तम् ।	४ २८
६४ २	हृदये चित्तसंचित् ।	३ ३४
७९ ५	हेतुफलधर्मालम्बनैः संगृहीतत्वादिषाम- भावे तदभावः ।	४ ११
३४ ११	हेयं दुःखमनागतम् ।	२ १६

पातञ्जलदर्शनविषयसूची ।

योगशास्त्रारम्भः	१ १०
योगलक्षणम्	२ ११
निरोधकाले चितः स्वरूपमात्रावस्थानम्	३ १४
व्युत्थानकाले चितो वृत्तिसारूप्यम्	३ २१
वृत्तीनां पञ्चसंख्यात्वम्	४ ६
वृत्त्युद्देशः	४ २४
प्रमाणविभागलक्षणे	५ ३
विपर्ययलक्षणम्	५ १८
त्रिकल्पलक्षणम्	६ २
निद्रालक्षणम्	६ ११
स्मृतिलक्षणम्	६ २२
निरोधोपायः	७ ९
अध्यासलक्षणम्	७ १७
अध्यासस्य दृढभूमितत्पकयनम्	७ २३
धैर्यलक्षणम्	८ ७
परधैर्यलक्षणम्	८ २०
भ्रमप्रज्ञातसमाधिलक्षणविभागौ	९ १३
अभ्रमप्रज्ञातसमाधिलक्षणम्	१० ११
निरोधसमाप्यवान्तरभेदमयप्रत्ययाधिकारिधनम्	१० १९
तदपान्तरभेदोपायप्रत्ययाधिकारिकपनम्	११ ११
उपायतारतम्यप्रयुक्तफलतारतम्यम्	११ २४
इन्द्रियतारतम्यस्यापि निरोधसमाधुपायत्वम्	१२ ८
इन्द्रियलक्षणम्	१२ १६
इन्द्रियस्य सर्वगत्यसाधनम्	१३ १७
इन्द्रियस्य सर्वधेष्टृत्वम्	१४ ११
इन्द्रियाद्यव्यक्तरूपम्	१४ १७
इन्द्रियप्रतिपानघ्नरूपम्	१५ १२

ईश्वरप्रणिधानफलम्	१५	२०
अन्तरायकथनम्	१६	७
अभ्यसनीयविषयकथनम्	१७	९
चित्तप्रसादनोपायः	१७	१७
प्रसन्नचित्तस्यैर्ष्यापायाः	१८	५
स्थिरचित्तताऽऽन्तरफलम्	१९	२१
स्थिरचित्तस्य समापत्तिस्वरूपकथनम्	२०	७
स्वितर्कासमापत्तिरक्षणम्	२१	१
निर्वितर्कासमापत्तिरक्षणम्	२१	१६
सविचारानिर्विचारासमापत्तिरक्षणम्	२२	१०
सूक्ष्मविषयत्वाधिकथनम्	२२	२३
उक्तसमापत्तीनां सवीजत्वकथनम्	२३	१६
निर्विचारोक्त्यफलम्	२३	२३
श्रुतम्भराप्रहाकथनम्	२४	६
श्रुतम्भराया विशेषविषयधम्	२४	१०
निर्विचारासमापत्तिजन्यसंस्काराणामितरसं-	२५	८
स्कारप्रतिपत्त्यकथनम्		
निर्वीजसमाधिदशाकालः	२५	१९
क्रियायोगस्वरूपकथनम्	२७	६
क्रियायोगफलम्	२७	१६
क्लेशोद्देश	२८	२
क्लेशानामविद्यामूलकत्वम्	२८	६
अविद्यालक्षणम्	२८	१९
अस्मितालक्षणम्	२९	१२
रागलक्षणम्	२९	१९
द्वेषलक्षणम्	२९	२३
अभिनिवेशलक्षणम्	३०	३
क्लेशानां पञ्चमायस्याकथनम्	३१	१
तद्दुष्टीनां ध्यागद्देश्यत्वम्	३१	६
धर्मादायस्य क्लेशोद्भवत्वम्	३१	१५
विपाकस्वरूपम्	३२	६
विपाकफलकथनम्	३२	२०

मुखस्यापि बुद्ध्यात्मकतया हेयत्वम्	३३	४
हेयस्वरूपम्	३४	११
हेयहेतुस्वरूपम्	३४	१५
हृदयस्वरूपम्	३५	१
दृश्याद्यान्तरविभागाः	३५	१५
द्रष्टृस्वरूपम्	३६	७
दृश्यस्य द्रष्टृपेक्ष्यम्	३६	१३
मुक्ततरसेपार्किताद् हृदयस्यानादित्वम्	३६	१९
संयोगसंस्वरूपकथनम्	३७	८
संयोगहेतुकथनम्	३७	१८
हान्यस्वरूपम्	३८	३
हानोपायकथनम्	३८	११
उपपन्नविशेषप्रज्ञायाः समविधेयम्	३८	२२
विशेषकथातिसाधनकथनम्	३९	२२
योगाङ्गकथनम्	४०	४
यमस्वरूपम्	४०	२३
यमविशेषस्वरूपम्	४०	१०
नियमस्वरूपम्	४१	१२
यमनियमप्रतिषन्धकथाधनम्	४१	२३
मिनर्कस्वरूपादिकथनम्	४२	१०
बौद्धसाफलम्	४३	९
सत्यफलम्	४३	१३
अस्तेयफलम्	४३	१८
ब्रह्मचर्यफलम्	४३	२१
अपरिग्रहफलम्	४४	३
दौर्घ्यफलम्	४४	१३
सन्तोषफलम्	४५	३
तपःफलम्	४५	९
स्थाध्यायफलम्	४५	१२
ईश्वरप्रणिधानफलम्	४५	१४
आसनस्वरूपम्	४६	४
आसनसाधनकथनम्	४६	१३

ब्राह्मणफलम्	४६	१९
प्राणायामसामान्यस्वरूपम्	४६	२२
प्राणायामविशेषस्वरूपम्	४७	४
प्राणायामाधान्तरफलम्	४८	५
प्रत्याहारस्वरूपम्	४९	३
प्रत्याहारफलम्	४९	१५
धारणालक्षणम्	५०	८
ध्यानलक्षणम्	५१	२
समाधिलक्षणम्	५१	१०
संयमपदार्थः	५१	२०
संयमजयफलम्	५२	१
संयमसापेक्षता	५२	६
धारणाऽऽग्नीनामन्तरङ्गत्वम्	५२	१३
अयमेव निर्याजवहिरङ्गत्वम्	५२	१९
निरोधपरिणामलक्षणम्	५३	६
चित्तप्रशान्तवाहितोक्तिः	५३	१८
समाधिपरिणामस्वरूपम्	५४	१
एकाग्रतापरिणामलक्षणम्	५४	८
धर्मादिप्रत्यपरिणामकथनम्	५४	१६
धर्मिलक्षणम्	५५	१३
परिणामान्तरवहेतुक्तिः	५६	४
परिणामप्रत्ययफलम्	५७	३
शब्दार्थप्रत्ययविवेकसंयमफलम्	५७	९
संस्कारसाक्षात्कृतिफलम्	५८	१४
प्रत्ययसाक्षात्कृतिफलम्	५९	२०
प्रत्ययमात्मतत्त्वौ तद्विषयस्य साक्षात्कृतिः	५९	२२
कायरूपसंयमफलम्	६०	१४
यमसंयमफलम्	६०	२२
मैत्र्यादिस्वयमफलम्	६१	१५
बलसंयमफलम्	६१	२१
प्रहृष्टपादोपसंयमफलम्	६२	१
सूर्यसंयमफलम्	६२	९

चन्द्रसंयमफलम्	६२	१३
ध्रुवसंयमफलम्	६२	१७
नाभिचक्रसंयमफलम्	६२	२१
कण्ठकूपसंयमफलम्	६३	५
कूर्मनाडीसंयमफलम्	६३	८
मूर्धज्योतिःसंयमफलम्	६३	११
प्रातिभसंयमफलम्	६३	२५
हृदयसंयमफलम्	६४	२
पुरुषज्ञानेसाधनसंयमफलम्	६४	५
प्रातिभादीनां स्वार्थसंयमफलत्वम्	६४	१८
पूर्वाक्तिसिद्धिनां समाधिप्रतिपक्षत्वम्	६५	५
चित्तस्य परदेहावेशोपायः	६५	१४
उद्धानसंयमफलम्	६६	१
समानसंयमफलम्	६६	२१
द्योभाकाशसंयमसंयमफलम्	६६	१५
कायाकाशसंयमसंयमफलम्	६६	२०
प्रकाशाचरणक्षयभूतजयोपायौ	६७	४
अणिमादिसिद्ध्याद्युपायः	६७	२२
कायसपत्त्यरूपम्	६८	१०
इन्द्रियजयोपायः	६८	१५
इन्द्रियजयफलम्	६९	१
सर्पशतृत्वाद्युपायः	६९	१४
वैद्यदयोपायः	६९	२३
कैवल्यप्रत्यूहप्रशमोपायः	७०	७
क्षणतत्त्वमसंयमफलम्	७१	१३
वियेकज्ञानविषयोक्तिः	७१	२२
वियेकज्ञानलक्षणम्	७२	१६
सत्त्वपुरुषान्तराख्यातिफलम्	७३	४
सिद्धिकारणवैविध्यम्	७४	१३
जात्यन्तरपरिणामप्रयोजकोक्तिः	७५	२
धर्मादेः प्रकृतिप्रयोजकतयाभायः	७५	१०
निर्माणचिच्छयनम्	७६	१

तत्प्रयोजकचित्तकथनम्	७६	६
निर्मितचित्तस्य वासनानुत्पत्त्यम्	७६	१२
कर्मभेदः	७६	१६
वासनानां कर्मानुगुणत्वम्	७७	७
व्यवहितवासनानामप्यव्यवधानोपपत्तिः	७७	१७
वासनानामनादित्वम्	७८	१६
अनादित्वेऽपि वासनानामुच्छेदः	७९	५
धर्माणामध्वमेदपरिणामः	७९	१७
धर्माणां गुणत्वकारणम्	८०	९
वस्तुगतैकत्वव्यवहारनिमित्तोक्तिः	८०	२३
अर्थज्ञानभेदसाधनम्	८१	१७
अर्थस्य ज्ञानसहभाधित्वस्वरूपनम्	८२	१४
चित्तपरिणामित्वव्यञ्जनम्	८३	३
पुरुषापरिणामित्वोक्तिः	८३	१३
चित्तस्य स्वयंप्रकाशत्वाभावः	८४	२
चित्तस्य स्वाभासत्वे दोषः	८४	११
चित्तान्तरमाख्ये च चित्तस्य दोषः	८५	५
अपरिणामिन्या अपि चित्तितो बुद्धियेदनम्	८५	२०
चित्ते सर्वायत्वस्यौपाधिकत्वम्	८६	९
चित्ततिरिक्तचेतने द्वैतान्तरम्	८७	६
आत्मज्ञानाधिकारिपरिचयः	८८	३
आत्मज्ञानाधिकारिचित्तस्वरूपापत्तिः	८८	१२
विषेकिनो ज्युतिपतचित्ताये हेतुः	८८	२१
विषेकिनो ज्युतिपतचित्तव्यतिरागतिप्रकारः	८९	५
प्रसङ्गाननिरोधोपायः	८९	१४
धर्ममेघसमाधिफलम्	९०	१
धर्ममेघकाले चित्तावस्थाकथनम्	९०	४
गुणपरिणामक्रमसमाप्तिः	९०	२४
क्रमलक्षणम्	९१	९
कैवल्यस्वरूपम्	९२	१२

समणिप्रभपातञ्जलदर्शन-

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धिः	अशुद्धिः	पृ० पं०	शुद्धिः	अशुद्धिः	पृ० पं०
विम्बः	विम्बः	५ ६	यमाः ३०	महाप्रतम ३१.४०, ९	
विम्बः	विम्बः	५ ९	जातिदेश-	अहिंसा-	
शून्यो	शून्यो	६ २	कालसमयानव-	त्यालेयब्रह्म-	
तोद	तोद	८ २	चिन्माः सावमौ-	चर्यापरिग्रहा	
ज्ञानव-	ज्ञानव-	१३ ११	मा महाप्रतम ३१	यमा. ३०.४०, २२	
याऽऽदि	यादि	१७ १५	घैर	घैरै	४३ ११
दिताम्	दितम्	१७ २०	काये	कायै	४५ ९
त इति	ते इति	१८ २	स्वाध्या-	स्वाध्या	४५ १२
लम्ब-	लम्ब	१९ १४	यैदूरे	यैदूरे	४५ २१
ग्रही	ग्रही	२० ७	याऽनु	यानु	४७ १९
ग्रही	ग्रही	२० १८	वाहो	वाहो	४८ ६
द्रूप	द्रूप	२३ ४	फल	कल	५१ २२
शान-	शान-	२४ २४	देशे	देशे	६१ ७
महामोहः	मेहामाहः	३० ११	व्यव	व्यव	७८ ५
वु-	वु-	३८ ७	स्थ चित्त-	स्थचित्त-	७९ १
लम्बन	लम्बन	३९ ६	वृत्त्यु	वृत्त्यु	७९ २
अहिंसा-	जातिदेशका-		एव	एव	७९ ७
सत्यालेयब्रह्म-	लसमयानवचिन्-		हा अना	हाना	७९ ७
चर्यापरिग्रहा	मा. सावमौमा		द्रुपता	द्रुपता	८६ १२

समणिप्रभं पातञ्जलदर्शनम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वन्दे लेशाद्यसंस्पृष्टं पुराणपुरुषं हरिम् ।
मकृत्वा सीतया जुष्टं योगेशं योगदायिनम् ॥ १ ॥
पतञ्जलिं सूत्रकृतं प्रणम्य
व्यासं मुनिं भाष्यकृतं च भक्त्या ।
भाष्यानुमां योगमणिप्रभाऽऽख्यां
हृत्ति विधास्यामि यथामतीव्याम् ॥ २ ॥

इह खलु भगवान्पतञ्जलिः प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं शास्त्रप्रतिपाद्यं दर्शयति ।

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अत्र “अथ”शब्द आरम्भार्थः योगशास्त्रमारभ्यत इत्यर्थः ।
यद्यपि हिरण्यगर्भेण शास्त्रं कृतं तथाऽपि तद्विस्तृतमिति मत्वा
तदनुसृतं शास्त्रमारभ्यत इति द्योतयति “अनुशासनमि”ति । अत्र
सूत्रे “योगः” शास्त्रप्रतिपाद्य उक्तः अर्थात्तज्जिज्ञासुरधिकारी फलं
तु योगस्य कैवल्यं यथायोगं तेषां सम्यग्बन्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयं
द्रष्टव्यम् । तत्र “योगो” द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति । ॥ च
चित्तस्य धर्मः वृत्तीनां चित्तधर्मत्वेन तन्निरुपेक्षरूपयोगस्यापि त-
द्धर्मत्वात् । तस्य चित्तस्य पञ्च भूययः क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमे-
काग्रं निरुद्धमिति । रजसाऽत्यन्तं चक्षुं क्षिप्तं दैत्यानां; तमसा
निद्रादिमन्मूढं रक्षसां; क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तं देवादीनाम्; अत्य-
न्तचलचित्तस्य कायाचित्कं स्थिरत्वं विशेषः । तत्र क्षिप्तमूढयो-
र्योगगन्धोऽपि नास्ति । विक्षिप्ते तु चित्ते कायाचित्को योगः प्र-

चुरविसेपवन्निदग्धोऽप्रतिष्ठितो निष्कसो न योगपक्षे वर्तते । ए-
काग्रं तु सत्त्वप्रधाने एकविषयस्थिते चित्ते रजस्तमोदृष्टिनिरोधः
सात्त्विकदृष्टिचिच्छेपः संमहासयोगो भवति । तेन शब्दानुमाना-
भ्यां परोक्षत्वेन ज्ञातार्थः साक्षात्क्रियते साक्षात्कारादविषा-
दिल्लेशस्यः ततः पुण्यपापकर्मणा दाहः ततोऽसंमहातो योगः
सात्त्विकदृष्टेरापि निरोधः सस्कारमात्रक्षेपे निरुद्धे चित्ते भवति ।
तदाह भाष्यकारः “यस्त्वेकाग्रं चेतसि सद्भुतमर्थं प्रद्योतयति,
क्षिणोति च ह्येषा, न्कर्मवन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुख
करोति, स संमहातो योग इत्याख्यायत इति ॥ १ ॥

अधुना द्विविधस्य योगस्य साधारणं सप्तममाह ।

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तस्य रजस्तमोदृष्टीनां निरोधो “योग” इत्यर्थः । अतः
समहाते सात्त्विकदृष्टिसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । नन्वेकस्य चित्तस्य
क्षिप्ताद्यनेकभूमयः कुत इति चेत्, चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वादिति
ग्रूमः । चित्तं हि ज्ञानसुखादिशीलत्वात्मवृत्तिगुणादिविपश्चादाल-
स्यैर्देन्यादिमत्त्वाच्च सत्त्वरजस्तमोगुणकं भवति । तत्र सत्त्वात्मिक-
चिदूने रजस्तमसी मिथः समे यदा भवतः तदा सत्त्वात् तदुध्या-
नाभिमुखं भूत्वा तमसा तत्पधाने सति रजसैश्वर्यं कामयमानं
विषयमिषं भवति निःक्षिप्तम् । यदा तु तमःप्रधानं चित्तं मूढं तदा-
ऽश्रेयोऽधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यनुषंगच्छति । अज्ञानमत्र भ्रमो नि-
द्रा च । रजःप्रधानं तु क्षिप्तमाहमे क्षिप्तमूढे सर्वसाधारणे भवतः । वि-
क्षिप्तं तु प्रयमयोगिनः । सन्ति हि चत्वारो योगिनः, मयमकल्पिको,
मधुभूमिकः, प्रज्ञाव्योतिः, अतिक्रान्तमावनीय, श्रेति तेषां लक्षणं
तु रक्षणं तावदि पुनः सत्त्वप्रधानं वितमस्क सरजस्क भरति तदैका-

ग्रं संप्रज्ञातयोगसिद्धयोर्मध्यमयोगिनोश्चितं धर्मज्ञानरैराग्यैश्व-
र्यवद्भवति । यदा तु रिघूतरजस्तमोमलं शुद्धसत्त्वं चित्तं तदानीं वि-
वेकरुयात्ति कृत्वा पुरुषमात्रध्यान धर्ममेधाख्य करोति तत्परं प्र-
सख्यानमिताचक्षते ध्यायिनः । “चित्तिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसं-
क्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता चेति” निश्चित्य सत्त्वगुणविकृ-
तौ विवेकरुपात्तावपि विरक्त सचित्तं तां निरुध्य संस्कारमात्र-
शेषं भवति चतुर्थस्य योगिनः । सोऽयमसंप्रज्ञातसमाधिः । अत्र हि
न हि किञ्चित्प्रज्ञायत इत्यन्तम् । चित्तिशक्तिरित्याद्यनन्ता चेत्यन्तं
भाष्यम् । तत्राप्रतिमक्रमेणस्य धिले सर्पवद्बुद्ध्यादीं प्रविश्य न
सञ्चरतीत्यर्थः । बुद्ध्या दर्शिता विषया यस्याः सा दर्शितवि-
षया सुखदुःखमोहशून्या शुद्धेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु बुद्धिदृष्टिस्वभावस्य पुरुषस्य दृष्टिनिरोधे कथं स्थि-
तिरिष्यत आह ।

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

यदा चित्तस्य शान्तघोरमूढानां सर्वासां वृत्तीनां निरो-
धस्तदा द्रष्टृश्चिदात्मनः स्वभाविके रूपे स्थितिः कुसुमापाये यथा
स्फटिकस्य तथेत्यर्थः पुरुषस्य चैतन्यमात्र स्वभावो न वृत्तयः
इति भावः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि व्युत्थाने पुरुषस्य स्वभावात्म्यव्युत्तिः स्यादि-
त्याशङ्क्याह ।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र निरोधाद् व्युत्थाने सति याश्चित्तस्य वृत्तयः शा-
न्ताऽऽद्यास्तत्सारूप्यं वृत्तिगद्बुद्धयविवेकात्पुरुषस्य शान्तो दुःखी

मूढोऽस्मीति वृषितादात्म्यभ्रम इत्यर्थः अतो न स्वभावा-
त्म्यपुतिः । न हि लौहित्यभ्रमकाले स्फटिकस्य श्वेतस्वभावात्
पुतिरस्तीति भावः । निरोधे मुक्तिर्गुत्वाने बन्ध इति सूत्रद्व-
यतात्पर्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं निरोद्धव्यानां वृत्तीनामियत्तामाह ।

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

राजवाचित्के “चित्तवृत्तिनिरोधान्न्याख्यातुकाभेन सूत्रका-
रेण सूत्रद्वयेन यस्य निरोधव्युत्थानयोर्मुक्तिबन्धौ तच्चित्तमिति
व्याख्याय, “वृत्तय” इत्यादिना वृत्तीर्ण्यख्याय, अभ्यासवैरा-
ग्याभ्यामिषादिना पादशेषेण निरोधो व्याख्यात” इति विशेष-
प सक्तः । अवयवार्यस्तयम् । वृत्तिशब्दो वृत्तिसामान्यपरः । चैत्र-
मैत्रादिचित्तभेदेन वृत्तिसामान्यानां बहुत्वा “वृत्तय” इति बहुवच-
नम् । अग्रिममूत्रोक्ताः प्रमाणादयः पञ्च विशेषा वृत्तिसामान्य-
स्यावयवा इत्यर्थः । पञ्च अवयवा यासां ताः पञ्चतय्यः तासां
हानोपादानसिद्धये भेदमाह “क्लिष्टा अक्लिष्टा” इति । रागद्वेषादि-
क्लेशानां हेतवः “क्लिष्टाः” बन्धफलाः । सर्वो हि जन्तुः प्रमाणादि-
वृत्तिभिर्ज्ञातेष्वर्थेषु रागादिना कर्म कृत्वा सुखादिना बध्यते ।
“अक्लिष्टाः” क्लेशनाशिन्यो मुक्तिफलाः । सत्त्वपुरुषान्यतागोचराः
ताः सत्त्वभ्यासवैराग्याभ्यां क्लिष्टवृत्तिप्रवाहमध्ये जायमानाः
स्वजन्याक्लिष्टसंस्कारैः पुनः पुनरभ्यासेन प्रवृद्धैः क्लिष्टसंस्कार-
निरोधेन क्लिष्टवृत्तिप्रवाहं निरुध्य परवैराग्येण स्वयं निरुध्यन्ते ।
ततः संस्कारशेषस्य चित्तस्य श्लघो मुक्तिर्भवतीति भावः ॥ ५ ॥
पञ्चवृत्तीरुद्दिशति ।

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

इतोऽन्या वृत्तिर्नास्तीत्युद्देशमूत्रस्य फलम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणावृत्तिं विगमते ।

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

ग्रीष्मेय प्रमाणाणीति भावः । अत्र प्रमाकरणात्वं सामान्य-
संक्षणम् । प्रमा चाज्ञातार्थाविगाही पौरुषेयो योधो वृत्तौ प्रति-
विम्बः । तत्करणं वृत्तिः । तत्रेन्द्रियसम्बन्धद्वारा चित्तस्य घटा-
दिसंबन्धे सति सामान्यविशेषात्मकेऽर्थे व्यक्तिरूपविशेषनिर्द्धार-
णप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तत्रार्थाकारार्था वृत्तौ चि-
दात्मनो यः प्रतिविम्बः सोऽपि वृत्तिद्वारा अर्थाकारः सन्प्रस-
भयति । एवं सामान्यतो ज्ञाते परोक्षार्थे समापिना विद्यमान-
विशेषवृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणमिति ज्ञेयम् । अनुमानागमयोर्व्याप्ति-
सङ्गतिग्रहापेक्षत्वाद्बहिःत्वादिसामान्ये तद्वहात्सामान्यविषय-
त्वमेव । तत्र व्याप्तिग्रहे सति पक्षवृत्तिलिङ्गज्ञानात्साध्यताऽव-
च्छेदकसामान्यनिर्द्धारणवृत्तिरनुमानम् । भाषेन दृष्टोऽनुमितो-
वाऽर्थो येन शब्देनोपदिश्यते तस्माच्छब्दाच्छ्रोतुस्तदर्थविषया वृ-
त्तिरागमः । वेदस्याप्तेश्वरमणीयत्वं नश्यते ॥ • ॥

विपर्ययं संक्षयति ।

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

तत्तद्रूपे स्वविषये प्रतिष्ठाशून्यं बाधविरोधीति यावद् ।
विकल्पोऽपि बाधविरोधी तद्रूपप्रतिष्ठ इत्यतिव्याप्तिनिरासाय
“मिथ्याज्ञान”पदं तेन स्वविषये स्वजन्यव्यवहारसोपसर्गसंमत-
बाधवत्त्वमुच्यते । न च विकल्पे सादृशबाधोऽस्ति केषां चित्य-
ण्डितानां तत्र बाधबुद्धावपि यथापूर्वं व्यवहारालोपात्तः । संशयस्तु
लक्ष्य एवेति नातिव्याप्तिरिति भावः । अस्यैव विपर्ययस्य
भेदाः पञ्च हेता इति वक्ष्यते ॥ • ॥

विकल्प लक्षयति ।

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प ॥ ९ ॥

नरशृङ्गादिश्रवणानन्तरमवश्यं भवत्येव निर्विषया वृत्तिर्या
सा विकल्प इत्यर्थः । अयं विकल्पो वस्तुशून्यत्वात् प्रमाद्य, वा-
शेऽप्यवश्यभाविताद् व्यवहारहेतुत्वाच्च न विषयः । यथा चै-
तन्यमेव पुरुष इत्यमेव निश्चयेऽपि पुरुषस्य चैतन्यभेदविकल्पः,
भावातिरिक्ताभावो नास्तीति निश्चयेऽपि सर्वधर्माभाववान्पुरुष-
इति विशेषणविशेष्यभावविकल्पः, । एव राहोः शिर इत्यादि-
विकल्पा उदाहर्याः ॥ ६ ॥

निद्रा लक्षयति ।

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

कार्यं प्रत्ययते गच्छतीति "प्रत्ययो" हेतुः । जाग्रत्स्वप्रवृत्तीना-
मभावे हेतुस्तमः "आलम्बन" विषयो यस्याः सा "वृत्ति" "निद्रा" ।
वृत्तिपदस्यानुवर्तमानस्योच्चारणं ज्ञानाभावो निद्रेति मतनिरा-
सार्थम् । तथा हि उत्थितस्य सुखमहमस्वाप्नमिति स्मरणं बु-
द्धिसत्त्वसचिवतमोविषयं तदनुभवं कल्पयति । दुःखमहमस्वा-
प्नमिति स्मरणं रजस्तमोविषयं तदनुभवं कल्पयति । गाढमूढ-
महमस्वाप्नमिति केवलतमोविषयं स्मरणं तदनुभवं कल्पयति ।
स चानुभवो बुद्धिधर्मो निद्रा । सा चैकाग्रवृत्तिकल्पाऽपि ताम-
सत्वापोगार्थिना निरोद्ध्यतेति भावः ॥ १० ॥

स्मृतिं लक्षयति ।

अनुभूतविषयासप्रमोष स्मृति ॥ ११ ॥

प्रमाऽप्यनुभवो हि स्मृतेः पिता तस्य विषयः स्मृतेरा-

योगसूत्रवृत्तिः ।

त्मीयः । लोके पितुः स्वभिव पुत्रस्य । स्मृतेर्मूलानुभवाविषयस्तु परस्वं तद्ग्रहः संप्रमोषः स्तोषः । तथा चानुभूते विषये योऽयं “म-संप्रमोषः” अधिकाग्रहः अनुभूतभात्रग्रह इति यावत्सां स्मृति-रित्यर्थः । वृत्तिस्थः पौरुषबोधोऽनुभवः स्वप्रकाश इति त-त्तन्व्यसंस्कारादनुभवविषयऽपि स्मृतिर्येवति । ननु स्वकाये गजवैशिष्ट्यमननुभूतमापि स्वप्ने स्मर्यते इति चेन्न तस्य विषयय-त्वादिति भावः ॥ ११ ॥

भासां वृत्तीनां निरोधोपायमाह ।

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

सर्वस्य जन्तोः स्वभावतश्चित्तवृत्तिर्नदी विषयभूमिगा सं-सारसागराभिमुखी भवति । तत्र विषये वैराग्येण तत्प्रवाहं भङ्ग्या सत्त्वपुरुषविवेकाभ्यासेन तस्या नद्याः प्रत्यक्षप्रवाहः क्रियते । अनभ्यासे हि लयविशेषस्वभावस्य चित्तस्य वैराग्या-द्विशेषभङ्गे निद्रा स्यात्तस्मादभ्यासवैराग्ये लयविशेषनिवृत्ति-रूपप्रयोजनभेदेन निरोधे कार्यं समुच्चीयेते ॥ १२ ॥

अभ्यासस्वरूपमाह ।

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

“तत्र” तयोर्मध्ये रजस्तमोवृत्तिशून्यस्य चित्तस्यैकाग्रता “स्थितिः” तस्यां कार्यायां यानि साधनानि यमनियमादीनि ताद्विषयः प्र“यत्नो”ऽनुष्ठानं “अभ्यासः” इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वनादप्रवलराजसतामसवृत्तिसंस्कारैर्विरोधिभिः कु-श्चिदतोऽभ्यासो न स्थित्यै कल्पत इत्यत आह ।

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

“तु”शब्दः शङ्कानिरासार्थः । “सो”ऽर्थासौ दीर्घकासं
तपोब्रह्मचर्यविद्याश्रद्धारूपमत्कारेण नैरन्तर्येण चासेवितोदृढसं-
स्कारः स व्युत्थानसंस्कारैर्नाभिभूयते किं तु स्थितिसमर्थो-
भवतीत्यर्थः । “अथोत्तरेण तपसा प्रकाचयेण श्रद्धया विद्यया-
ऽऽत्मानमन्विष्येति” श्रुतिः सत्कारं दूरीयति ॥ १४ ॥

वैराग्यस्वरूपमाह ।

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैरा-
ग्यम् ॥ १५ ॥

यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञाश्चतस्रः । तत्र रागा-
दीनां चित्तस्थानां कपायाणां विषयेष्विन्द्रियमवर्तकानां पा-
काय मयबो यतमानसंज्ञा वैराग्यं, ततः पकानां केषां चित्तकपा-
याणां पक्ष्यमाणेभ्यो विमगावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा वैराग्यं,
ततः पकानां सर्वेषामिन्द्रियमवर्तनाशक्तानां मनस्यौत्सुक्यरू-
पेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा वैराग्यं, स्त्रियोऽन्नपानमित्पादिषु दृ-
ष्टेषु, गुरुचचारणमनुश्रवः श्रवणं यस्य सोऽनुश्रवो वेदः त-
दुक्तेष्वानुश्रविकेषु, स्वर्गादिदिव्यादिव्यविषयेषु विनाशप-
रितापसातिशयरामूपादिदोषाणामभ्यासेन साक्षात्कारा “द्वि-
तृष्ण”स्थोपेक्षाभुक्ति “वशीकारसंज्ञा” “वैराग्य”मित्यर्थः ॥१५॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परं वैराग्यमाह ।

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

पूर्ववैराग्यमुत्तरवैराग्ये हेतुः । तथा हि ब्रह्मसाधयोगाद्वा-
नुष्ठानादनतिशुद्धचित्तस्य विषयेषु दोषदर्शनाद्वशीकारसं-
ज्ञकवैराग्ये सति शुर्वागमावगतस्य पुरुषस्य या रूपातिस्त-

दभ्यासाद्धर्ममेवाख्यध्यानरूपात्रितान्तविध्वस्ततमोरजोमल चि-
त्त सत्त्वमात्रशेषमतिप्रसन्नं भवति । सोऽयमतिशुद्धीचिन्तधर्मः
प्रसादो धर्ममेघस्योत्तरावधिः तस्यैव फलोभूतः, परं गुणोभ्यो-
वैतृष्ण्यं वैराग्यमुच्यते यं मुक्तिहेतुसाक्षात्कारं वदन्ति मोक्षवि-
दः । यस्योदये प्रक्षीण्यसर्वकेशो विधूताशेषकर्माशयः कृतविवे-
करूपातावप्युपेक्षकः कृतं कृतं प्राप्तं प्रापणीयमिति मन्यते
योगी । यदनन्तरमेव चित्तमसप्रज्ञातसंस्कारमात्रशेषं भवति त-
त्परं वैराग्यम् । अपरं तु वैराग्यं वित्तमस्कस्य रजोलेशमलस्य चि-
त्तस्य धर्मः यतः प्रकृतौ लीना ऐश्वर्यमनुभवन्ति । यद्योक्तं
“वैराग्यात्मकृतिर्लभ्य” इति ॥ १६ ॥

एवमभ्यासवैराग्ये निरूप्य तत्साध्यं निरूपयन्नादौ संप्रज्ञातं
चतुर्विधं दर्शयति ।

वितर्कविचारानन्दारिमतारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

यथा लोके प्राथमिकधानुष्कः स्थूलमेव अक्ष्य विधायति
पश्चात्सूक्ष्मं तथा प्राथमिको योगी स्थूलमेव शालग्रामावर्कं
ध्यानेन साक्षात्करोति स स्थूलसाक्षात्कारो “वितर्कः” । तस्य
स्थूलस्य कारणं पञ्चतन्मात्रादिकं सूक्ष्मं तस्य ध्यानेन साक्षात्का-
रो “विचारः” । इन्द्रियाणि स्थूलानि प्रकाशकत्वात्सत्त्वरूपाणि
तेषां ध्यानेन साक्षात्कार “आनन्दः” तेषां कारणं बुद्धिः पुरुषेण,
ग्रहीवैकीभूता सती अस्मिता तस्या ध्यानेन साक्षात्कारोऽ“व्य-
स्मितो”च्यते । तत्र स्थूलं च ग्राह्यमिन्द्रियाणि ग्रहणानि अस्मि-
ताऽऽरूपो ग्रहीता तेषु ग्रहीतृग्रहणप्रायेषु ध्यानपरिपाकः “स-
मज्ञातो”योगः । स च वितर्कविचारानन्दारिस्मितास्वरूपैश्चतुर्वि-
धैरनुगमाच्चतुर्विधः सवितर्कः, सविचारः, सानन्दः, सास्मित,

इति । अत्र यथा घटज्ञानं मृद्विषयं तादात्म्यात्तथा स्युलयोगः
 स्यूलमृक्षोन्द्रयास्मिताविषयका, मृक्षयोगस्यविषयकः, अन्यौ
 येकविषया, त्रितो विषयो धाप्यकृद्भाषितः । तत्र मृज्ज्ञानं घटा-
 विषयं यथा तद्वत्मृक्षमादियोगाः स्युलार्थाविषया इति मन्त-
 व्यम् । भोजरत्नौ तु इन्द्रियेषु सवितर्कमुक्ता, तन्मात्रेषु स-
 विचारमुक्ता, ऽहङ्कारे सानन्दो, महत्तत्त्वे सास्मित इत्युक्तम् । त-
 प्राहमिति विषयग्राहकान्तःकरणमहङ्कारः । अन्तर्मुखं सत्तामात्रे
 महत्तत्त्वे लीनं सत्तामात्रावभासकमस्मितेति तयोर्भेदः । प्र-
 षीता पुरुषः ॥ १७ ॥

अधुना सोपायमसंभ्रातमाह ।

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

वृत्तीनामभाषो “विरामः” तस्य “असयः” कारणं परवैराग्यं
 तद्“द्व्यासः” “पूर्व” उपायो यस्य ॥ तथा । अनेन पदेनोपाय
 उक्तः “अन्यो”ऽसंभ्रातः “संस्कारशेषः” । परं हि वैराग्यं सं-
 भ्रातसंस्कारानप्यभिभूय स्वसंस्कारं शेषयति । स निर्बीजः
 समाधिः । निरालम्बनत्वात्कर्मबीजाभावाद्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

अयमसंभ्रातो द्विविधः भवप्रत्यय, उपायप्रत्यय, च त-
 षापो मुमुक्षुभिर्हेयस्तमाह ।

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भूतेन्द्रियाणामन्यतमस्मिन्विकारेऽनात्मन्यात्मत्वमावनया
 बेहपातानन्तरं भूतेन्द्रियेषु लीनाः पादक्रीशिकदेहशून्या “विदे-
 हाः” । अप्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिज्वात्मत्वमावनया
 लीनाः “प्रकृतिलयाः” । तेषां चित्तं संस्कारमात्रशेषमित्यसंभ्रातः ।
 स तु “भवप्रत्ययः” । भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इत्यविद्या

“भवः” अनात्मन्यात्मत्वबुद्धिः । प्रत्ययो हेतुरस्य स तथा । अ-
विद्या मूलोऽयं योगोऽन्तर्वत्फलः । यदाह वायुः ।

शतमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं माध्य कलसंख्यया न विद्यते ।

इति तेषां विवेकरूपातिर्नास्ति तेषां चित्तं लीनमप्युत्था
य संसारे पतति सुप्तचित्तवदिति भावः ॥ १९ ॥

अधुना द्वितीयमुपादेयमाह ।

श्रद्धावीर्य्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

पुरुषगोचरा सात्त्विकी “श्रद्धा” तथा “वीर्य्य” मयत्रो जायते
तेन यमनियमादिपरम्परया “स्मृति” र्ध्यानं तेन “समाधिः” तेन
“मज्ञा” पुरुषगोचररूपासम्प्राप्तः संमज्ञातस्ततः परवैराग्यावसं-
मज्ञातः “इतरेषां” मुमुक्षूणां योगिनां भवति ॥ २० ॥

श्रद्धाऽऽदयः मज्ञान्ता उपायास्तत्पूर्वकोऽयमुपायप्रत्ययः
ते चोपायाः प्राणिनां प्राक् संस्कारबलान्मृदुमध्याधिमात्रभेदा-
द्विविधास्तथा च योगिनस्त्रयो भवन्ति मृदुपायो, मध्योपायो,
ऽधिमात्रोपाय, इति । तत्र मृदुपायस्त्रिविधः मृदुसंवेगो, मध्यम-
वेग, स्त्रीव्रतसंवेग, इति । एवमितरावपि त्रिविधो भवतः । एवं च नव
योगिनो भवन्ति । तेषां चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं
भवन्ति उपायतारतम्यात् । तत्र केषां चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं चित्तं
त्यत आह ।

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

संवेगो वैराग्यं येषां तीव्रम्, उपायाश्चाधिमात्रास्तेषां योगिनामासन्नः समाधिरमंगलात्मनो मोक्ष इत्यर्थः ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

तीव्रस्य संवेगस्यापि “मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततो” मृदु-
तीव्रसंवेगस्य योगिन आसन्नात्समाधेर्, मध्यतीव्रसंवेगस्यामन्नत-
रा, दधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः समाधिलाभ इति “विशेष”
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

“ईश्वरे” कायिकाद्वाचिकान्मानमा “प्रणिधाना” द्रोक्तविशे-
षादासन्नतमः समाधिलाभः । “वाग्यम्” पूर्वोक्तोपायेनास्य भ-
क्त्युपायस्य विकल्पायः । भक्तेरन्यानपेक्षत्वादीश्वरो हि भ-
क्त्याऽभिमुखः सन्नितमिष्टमस्यास्त्वित्यनुगृह्णातीति भावः ॥ २३ ॥

ईश्वरस्वरूपन्निरूपयति ।

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

“क्लेशाः” अविद्यादयः षड् । “कर्म” धर्मापर्मा । तपोः
फल “विपाकः” । फलानुकूलाः संस्कारा “भाशयाः” ।
मनस्पाशेरत इति व्युत्पत्तेः । यथा नरस्य करिजन्मनि काष्ठ-
भोगसंस्कारा उद्भवन्ति अन्यथा जीवनामंभवात्तैः क्लेशादिभि-
श्चित्तस्यैः “परामृष्टः” सांसारिकः पुरुषाश्चत्ताविवेकेन भोक्तृ-
त्वात् तैः कालत्रयेऽप्यसंबद्धः “पुरुष” “ईश्वरः” “विशेष” पदेन का-
लत्रयासंबन्धवार्चना मुक्तजीवेभ्यो व्यावृत्तिः कृता । तेषां पू-
र्वकाले बन्धत्रयसंबन्धात्मकतौ लीनानां प्राकृतौ बन्धः, भुवे-
न्द्रियेषु विकारेषु लीनानां विदेहानां वैकारिक, अन्येषां दे-

वनरादीनां दक्षिणावन्त्रः, चित्ताधीनकर्मफलत्वादिति भेदः ।
ननु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं परमैश्वर्यं पुरुषस्यापरिणामिनः कथं-
मिति । उच्यते । अस्ति ईश्वरस्यानादिसिद्धं शुद्धसत्त्वात्मकं चित्तं
प्रधानजं निरतिशयज्ञानक्रियाशक्तिवत्तद् हि भगवान्संसार-
णैवाज्जन्तानामुद्धरणेच्छया तच्चित्तमुपादत्ते तद्विना ज्ञानधर्मोप-
देशमक्तानुग्रहायोगात् । न च कथं चित्तोपादानात्मागिच्छा-
द्युदेतीति वाच्यम् । बीजाङ्कुरवदनादिस्वात्सर्गप्रलयप्रवाहस्य
यदा सर्वकार्यस्य प्रलयस्तदा भावेऽप्यत्कल्पे लोकानुग्रहार्थमिदं
चित्तमुपादेयमिति भगवता सङ्कल्प्यते तत्सङ्कल्पवासितं प्रधाने
लीनं सत्सर्गादौ चित्तमुद्भवति तेन चेश्वरोऽनुगृह्णातीत्यनवयम् ।
ननु तादृशचित्तसत्त्वे किं मानमिति चेत् “स्वाभाविकी ज्ञानव-
शक्त्या च एष सर्वेश्वर” इत्यादिवेदवाक्यमिति क्रमः । वे-
दो निरतिशयज्ञानशक्तिविशिष्टेश्वरप्रणीतोऽतः प्रमाणमिति
संक्षेपः ॥ २४ ॥

एवं वेदप्रामाण्यात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः तस्य सर्वज्ञत्वे-
ऽनुमानमप्याह ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

अस्मदादीनां ज्ञानं, निरतिशयेन ज्ञानेनाविनाभूतं भ-
वितुमर्हति, सातिशयत्वात्, यत्सातिशयं, तत्तत्मानजातीयेन नि-
रतिशयेन युक्तं, यथा कुम्भपरिमाणं विभुपरिमाणेन, तत्सिद्धं
“निरतिशयं” ज्ञानं “सर्वज्ञस्य” “बीज” ज्ञापकं यत्र निरतिशयं ज्ञान
“तत्र” सर्वज्ञत्वं ज्ञायत इत्यर्थः । तस्य सामान्येन सिद्धस्य सर्वज्ञस्य
श्रुत्यादिसिद्धाः शिवविष्णुनारायणमहेश्वरादिसंज्ञाः । तथा च
वायुपुराणे ।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता निरुपलुप्तशक्तिः ।
 अनन्तशक्तिश्च विभोविधिज्ञाः पदादुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥
 ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 संप्रप्तमात्मसम्बोधो क्षाधिष्ठातृत्वमेव च ॥
 अग्नयानि दक्षैतानि निश्चं तिष्ठन्ति शङ्करे ।
 इति । तथा महाभारते ।
 अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवे- ॥
 विसावि ॥ २५ ॥

तस्य भगवतो ब्रह्माविष्णो विशेषमाह ।

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

“पूर्वेषां” सर्गाद्याद्युत्पन्नानां कालपरिच्छिन्नानां “गुरुरी”श्वरः ।
 कुतः “कालेनानवच्छेदात्” अनाद्यन्तत्वादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।
 “यो ब्रह्माणं विवधाति पूर्वं यो वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै”
 इत्याद्या ॥ २६ ॥

एवमीश्वरं निरूप्य तत्प्रणिधानं वक्तुं तस्य रहस्यसंज्ञामाह ।

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

सुगमं सूत्रम् । ननु शब्दस्य वाचकत्वम् अपि वाऽऽख्या शक्तिः
 शब्दार्थयोः सम्बन्ध इत्युच्यते । सा किं सङ्केतेन क्रियते, व्यज्यते,
 वा । नाद्यः । प्रतिकल्प स्वतन्त्रेश्वरस्य सङ्केतभेदेन शब्दार्थाव्य-
 वस्थाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सूर्यादिशब्दानां पुत्रेषु पित्रा स-
 ङ्केतवैफलयात् । न हि तत्र सङ्केतव्यङ्गा शक्तिरस्ति । न चासति
 व्यङ्ग्ये व्यञ्जकमर्थवत् तस्मादिदं सङ्केतसूत्रं व्यर्थमिति चेद् ।

उच्यते । स्थितैव शक्तिः सङ्केतेन व्यञ्ज्यते यथा स्थित एव पि-
तृपुत्रभावो ममायं पुत्र इति वाक्येन व्यञ्ज्यते तद्वद्वादिश-
ब्देषु प्रलये प्रधानसाम्यं गतेषु सर्गादौ पुनःशक्त्या सहोद्भूतेषु
स्थितामेव तत्तच्छब्दस्य तत्तदर्थे शक्तिमीश्वरः सङ्केतेन ज्ञाप-
यति । जीवानां लुप्तसंस्कारत्वात् । अधुनातनपित्रादिसङ्केतस्तु
शक्तेरुत्पादकः । केचित्तु सर्वशब्दानां सर्वार्थेषु शक्तिरस्तीति
पिबादिसङ्केतोऽपि व्यञ्जकः गवाविशब्दानां तु वेदार्थव्यव-
स्थाऽर्थमीश्वरसङ्केतेनार्थविशेषे शक्तिर्नियम्यत इत्याहुः । सर्व-
थाऽपि वैदिकशब्दार्थसम्बन्धो व्यवस्थितव्यवहारतया नित्य
इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

एवं वाचकमुक्त्वा प्रणिधानमाह ।

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

अस्य भाष्यमेव लिख्यते । “प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य
शेखरस्य भावनं तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च
भावयतः चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते । तथा चोक्तम् ।

स्वाध्यायाद्योगमासीत योगास्त्वाध्यायमाप्नोद ।

स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ २८ ॥

तस्येश्वरप्रणिधानस्यासन्नतपः समापिलाभः फलमिति
पूर्वमुक्तम् । अधुना फलान्तरमपि तदनुगुणमाह ।

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावाच्च ॥ २९ ॥

प्रतीपं विपरीतमञ्जातं जानातीति “प्रत्यक्” आत्मा इत्यर्थः ।
अनेनेश्वराद्भेद उक्तः बुद्धेरप्यन्तरं वा । प्रत्यक् चासी “चेतनश्च”
तस्या “भिगमः” साक्षात्कारः “ततः” प्रणिधानाद्भवति । अपि

चा"न्तरायाणामभावश्च" भवति । ननु स्वामिश्रेष्ठरसमिषिधानात्स्व-
साक्षात्कारः कथं स्यात् अभ्यासतज्जन्यज्ञानयोः पदजादावेक-
विषयत्तर्दशनादिति चेद् । उच्यते । पर्यवेश्वरोऽसङ्गश्चिद्रूपः कृत्स्नः
शेषादिशून्यस्तर्ग्वेव जीव इति सादृश्यादीश्वरध्यानं तदनुप्र-
हृद्द्वारा जीवस्वरूपसाक्षात्कारहेतुरित्यनवयम् ॥ २६ ॥

अन्तरायानाह ।

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्श-
नालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽ-
न्तरायाः ॥ ३० ॥

ये चित्तं योगाद्विषयान्ति भ्रंशयन्ति "ते" "चित्तविक्षेपाः"
योग"स्यान्तरायाः" विघ्ना नव । तत्र "व्याधि" वर्तते चित्तश्लेष्मणाम-
जरसत्त्वेन्द्रियाणां च वैषम्यं, "स्त्यानं" चित्तस्य लुब्धत्वेऽपि कर्मा-
नर्हता, "संशयः" प्रसिद्धः, योगाङ्गाननुष्ठानं "प्रमादः", "आलस्यं"
चित्तस्य गुरुत्वादमहोत्तः, "अविरति" विषयवृत्त्या, "भ्रान्तिवर्श-
नमे" ककोटिको विपर्ययः, "अलब्धभूमिकत्व" समाधिभूम्यन्तामः,
मधुमखादयः समाधिभूमयो वक्ष्यन्ते । "अनवस्थितत्वं" नाम ल-
ब्धायां भूमौ चित्तस्यास्थिरत्वं, पूर्वभूमौ हि स्थितं चित्तम् उत्त-
रभूमिं जपेत् तस्मादस्थिरत्वं दोष इत्यर्थः ॥ ३० ॥

न केवलमेते विषेपा योगनाशकाः किं तु दुःखादीनपि
कुर्वन्तीत्याह ।

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्त्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसह-
भुवः ॥ ३१ ॥

"दुःखं" व्याधिजं शरीर, कामादिजं मानसं, तद्व्यमाध्या-

त्मिकम् । व्याघ्राद्विजमाधिभौतिकम् । ग्रहपीडादिजम् आधिदै-
विकम् । दौर्मेनस्यमिच्छाविधातादसोभो मनसि । अङ्गमेजयतो-
भाचोऽङ्गमेजयत्त्वमद्भानां कम्पनमित्यर्थः । अनिच्छतः प्राणो यं
षास्त्रवायुमन्तः प्रवेशयति स श्वासः समाध्यङ्गरेचकाविरोधीत्यर्थः ।
एवमनिच्छतः कौष्ठ्यस्य वायोर्वोर्हर्गमनं प्रश्वासः पूरक-
विरोधी । एते वित्तैः सह भवन्ति विसृष्टचित्तस्य भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ईश्वरप्रणिधानादेतेषामभावइत्युक्तमुपसंहरति ।

तत्प्रतिपेक्षार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

वित्तैषानां नाशार्थमेकतत्त्वस्वप्नेश्वरस्या“भ्यासो” ध्यानं का-
र्यमित्यर्थः । अत्र “भाष्यकारैः” स्थायि चित्तं स्यात्तत्त्वैकाग्रता
सम्पादनीयेति सणिकमतमाशङ्क्य सोऽहमिति मत्प्रमिद्धाना-
दिना चित्तमेकमनेकार्थावगाहि स्थायि विद्यत इति सा-
धितम् ॥ ३२ ॥

तस्य चित्तस्यासूयादिमलवतो योगायोगाश्चन्मनिरासो-
पायानाह ।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यवि-
षयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

सुखिषु प्राणिषु “मैत्री” मित्रता, दुःखैर्लैषु “करुणा” दया, पु-
ण्यवर्तिषु “मुदितम्” हर्षम्, अपुण्यशब्दितपापवृत्तिषु “उपेक्षा” म-
ध्यस्थवृत्तिः, भावयेत् । तथा भावनया चित्तस्य “प्रसादनं” भवति ।
सुखादिषु तथाक्रममुक्तया भावनया सात्त्विको धर्मो जाय-
ते । तेष्वीदृशोऽपकारेच्छाऽसूयाद्वेषाणां चित्तमलानां विनाशश्चेन

च शुक्लेन धर्मैश्च चित्तं प्रसन्नं भवति । प्रसन्नं च वक्ष्यमाणेष्वप्युपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं लभते इति तात्पर्यम् ॥ ३३ ॥

इदानीं भैश्यादिभावनाया प्रसन्नस्य चित्तस्य स्थित्युपायानाह ।

प्रच्छुर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

“प्रच्छुर्देनं” रेचन, रेचित्तस्य प्राणस्य वहिरेव “विधारणं,” यथाशक्ति ताभ्यां चित्तमेकत्र लक्ष्ये स्थितिं लभते । प्राणजये चित्तस्य जयस्तयोरविभागात् प्राणायासस्य सर्वपापनिवर्तकत्वात्पापनिवृत्तौ चित्तं स्थिरं भवति । वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायान्तरापेक्षया विकल्पार्थो न तु भैश्यादिभावनाऽपेक्षया । तद्भावनायाः सर्वोपायसङ्कारित्वेन समुच्चयादिति मन्तरूपम् ॥ ३४ ॥

उपायान्तरमाह ।

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासाऽग्रे चित्तस्य संयमादिष्वपगन्धसाप्तात्कारो भवति, जिह्वाऽग्रे संयमादिव्यरसस्य सविद्भवति, तालुनि रूपसंविद, जिह्वामध्ये स्पर्शसंविद, जिह्वामूले शब्दसंविद, एताः सविदोगन्धादिबोधयवतः मृत्तयः शीघ्रमुत्पन्नाः सतो विश्वासमुत्पात्रातिस्मृतेभ्यश्चरादौ “मनसः” स्थितिं निबध्नीतीत्यर्थः । शास्त्रोक्तविशेषस्य कस्य चिदनुभवे सत्यतिस्मृतेऽपि श्रद्धया सयमार्थं योगो प्रवर्तते इति भावः ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

अष्टदलं हृत्पत्रं रेचकेनोर्ध्वमुखं ध्यात्वा तत्कार्णिका-

स्यायाम् ऊर्ध्वमुख्यां सुषुम्नाऽऽरुयनाख्यां संयमनान्मनसः सं-
विद्ववति । तन्मनः सूयैन्दुग्रहमणीना या या मभा तद्रूपेणाने-
कधा भवति तत्सात्त्विकं ज्योतिर्मनः । तस्य कारण सात्त्विको-
ऽहङ्कारो नित्तरद्रमहोदधिकल्पो व्यापी । तस्यापि ज्योतिः-
स्वरूपस्य सयमात्सविद्ववति । सैषा द्विविधा संचिद् । ज्योति-
ष्मती मनोऽहङ्काराख्या ज्योतिर्विषया, विशोका दुःखशून्या,
प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिहेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

व्यासशुकादीनां “वीतराग” पञ्चित्तं तद्विषयं तत्र धार्य-
माणं योगिनं “चित्तं” स्थितिपदं लभत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

“ज्ञान”शब्दो ज्ञेयपरः । स्वप्ने भगवतो भूतिमखन्तमनोहरा-
माराधयन्नेव प्रबुद्धः तत्रैव चित्तं धारयेत् । निद्रायां सुषुप्तौ
यत्सुखं जायते तत्र धारयेत् । एव स्वप्ननिद्राज्ञेयालम्बनं चित्तं
स्थितिं लभते ॥ ३८ ॥

यथाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

किं बहुना यदेवेष्टं शिवरामकृष्णाविरूपं तत्रैव ध्यायेत् ।
तत्र लब्धस्थितिक्रमन्यत्रापि स्थितिं लभते । अभिमतमन-
तिक्रम्य “यथाऽभिमत” तस्य “ध्याना”दिति विशदः ॥ ३९ ॥
ननु चित्तस्थितिर्जायत इत्यत्र किं शापकमिसवाह ।

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

“अस्य” चित्तस्य सूक्ष्मे निविशमानस्य यः परमाण्वन्तो

“वशीकारः” अमतिघातः । तथा स्थूले निविशमानस्य परममह-
त्वाकाशान्तोऽमतिघातः । तेन परेण वशीकारेण चित्तं ल-
ब्धस्थितिकमिति ज्ञात्वा स्थित्युपायानुष्ठानादुपरमतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं चित्तस्थितेरुपाया उक्ताः । ज्ञापकश्च वशीकार-
उक्तः । संप्रति लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य किं विषयः किंरूपश्च
संमज्ञातो योगो भवसत उत्तरं पठति ।

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्गृहीतग्रहणग्राह्येषु त-
त्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

पथाऽ“भिजातस्य” कुलीनस्यातिस्वच्छस्य स्फटिक“मणे”-
र्जपाकुसुमाद्युपरक्तस्य स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भ-
वति, तथाऽभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीणरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्त-
मणेः स्थूलसूक्ष्मभूतात्मकग्राह्येण ग्रहणैरिन्द्रियैर्गृहीता पूर्वो-
क्तास्मिताऽऽख्यपुरुषेण चोपरक्तस्य स्वरूपाभिभवेन या
ग्राह्याकारताऽऽपत्तिः स संमज्ञातः । पूर्वोक्तवितर्काविचारान-
न्दास्मिताऽनुगमाच्चतुर्विधश्चतुर्विषयकः प्रत्येत्यर्थः । अत्र
सूत्रेऽर्धक्रमबलात्पाठं भङ्ग्या ग्राह्यग्रहणगृहीतृषु तदुपरक्तस्य
चित्तस्य “तदञ्जनता” स्वरूपपरित्यागेन तद्रूपता तस्याः सम्य-
गापत्तिरिति व्याख्येयम् । स्थूलसूक्ष्मकण्ठेन चित्तस्य गृहीतृप-
रागात् । “तत्स्थेति” भिन्नं पदम् । अविभाक्तिकं स्यान्तं कृत्वा क्षी-
णवृत्तेः तत्स्थस्येति योज्यम् । यद्वा “तदस्थ” च “तदञ्जनं” च
तस्य भावस्तथा । क्षीणवृत्तेस्तथा “समापत्ति” रित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सैवं संमज्ञातारूपा समापत्तिः पुनरवान्तरभेदाच्चतुर्धा
भवति । सवितर्का, निर्वितर्का, सविचारा, निर्विचारा, चेति ।
तत्र सवितर्कायाः स्वरूपमाह ।

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का ॥ ४२ ॥

“तत्र” तासु समापत्तिषु मध्ये सवितर्का समापत्तिरेषा
ज्ञेया । तथा हि । गौरित्युक्ते शब्दार्थज्ञानानि त्रीण्यभिन्नानि भा-
सन्ते । तत्र गौरिति शब्द इत्येको विकल्पः, अयं हि गौरित्यु-
पात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदविषयकः । तथा गौरित्यर्थ इत्येको
विकल्पः, तत्र गौरित्युपात्तयोः शब्दज्ञानयोरर्थभिदविषयकः ।
एवं गौरिति ज्ञानमित्येको विकल्पः, अयं तु गौरित्युपात्तयोः
शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदगोचरः । त एते विकल्पाः, असदभेदगो-
चरत्वाद् । एवं घटः पट इत्यादयो विकल्पा ज्ञेयाः । तत्र श-
ब्दज्ञानाभ्यामभेदेन विकल्पिते स्थूले गवाक्षये समाहित-
चित्तस्य योगिनः समाधिजन्यसाक्षात्कारो यथा कल्पितार्थ-
मेव गृह्णाति तथा सा समाधिप्रज्ञा शब्दार्थज्ञानानां विकल्पैः
“सङ्कीर्णा” तैस्तुल्या भवति विकल्पत्वाविशेषाद् सा सङ्कीर्णा
“सवितर्का” समापत्तिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

निर्वितर्कमाह ।

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा

निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

गवाक्षिशब्दानां शक्तिरूपः सङ्ज्ञो विकल्पितापेक्षे-
व लोके गृह्यते तस्य स्मृत्या शब्दज्ञानं परार्थानुमि-
तिश्च विकल्प एव जायते । तथा च भ्रुते वाऽनुमिते
वाऽपि भ्रुत्यनुमितिरूपविकल्पमूला समापत्तिः सवितर्का भ-
वति “स्मृतिपरिशुद्धौ” सत्याप अर्थभावतात्पर्यवता चित्तेना-
र्थमात्राध्यासात्सङ्ज्ञेयस्मृतेस्त्यागे सति तत्कार्यस्य विकल्पस्य

त्यागात्समाधिप्रज्ञा स्वीयं ग्राहकत्वं प्रज्ञारूपं चचेन “शून्येव”
भूत्वाऽर्थमात्रनिर्भासादविकल्पितार्थरूपं यद्वाह्यं तत्स्वरूपेणैव
निर्भास्यमाना “निर्वितर्का” समापत्तिरित्यर्थः । तत्र सवितर्क-
साक्षात्कारो यस्तदपरं प्रत्यक्षं विकल्पत्वात् । निर्वितर्कप्रत्यक्षं
तु परं सत्पार्थोविवक्ष्यत्वात् । स च सत्पार्थो गोघटादिरवयवी
ज्ञेयः । अत्र परमाणुपुञ्जातिरिक्तोऽवयवी नास्तीति बौद्धमतमा-
शङ्क्य महानेको घट इत्यवाधितानुमनादस्ति, स चास्माकं
भूते भूतसूक्ष्मरूपाणां परमाणूनां परिच्छामः । तस्य च स्वोपा-
दानेन भेदाभेदात्मक तादात्म्यमिति “भाष्ये” साधितम् ॥४३॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ४४ ॥

स्थूलपरिणामघटादिषु उपादानत्वेनानुगता ये परमा-
णवः पञ्चतन्मात्राणां विकारा भूतरूपेण संस्थिताः सूक्ष्मा
स्तेषु विषयेषु स्वीयकार्यकारणदेशकालनानाविशेषणविशिष्टेषु
स्ववाचकशब्दज्ञानाभ्यामभेदेन विकल्पितेषु या समापत्तिः
सा “सविचारे”त्युच्यते । तेष्वेव सर्वविशेषणशून्येष्वर्थमात्रेषु
परमाणुषु या समापत्तिः सा “निर्विचारा” । सा सल्लु सत्पार्थ-
मात्रस्वरूपा समाधिप्रज्ञा स्वरूपशून्येव निर्भासते । तया च
स्थूलगोचरया सवितर्कया निर्वितर्कया च व्याख्यातया
सूक्ष्मविषया “सविचारा” “निर्विचारा” च व्याख्याता भव-
तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु किमस्याः ग्राह्यसमापत्तेः परमाणुप्तेवावसानं, चेत्याह ।

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

अस्याः समापत्तेः “सूक्ष्मविषयत्व”मालिङ्गे प्रधाने पर्यव-
स्यति । तथा हि । पार्थिवः परमाणुर्गन्धतन्मात्रादितरतन्मात्रा-
ङ्गकाज्जायते । आप्यस्तु गन्धतन्मात्रवर्जिताद्रमतन्मात्रादितर-
तन्मात्राङ्गकाद् । तैजसस्तु गन्धरसद्वयवर्जिताद्रपतन्मात्रादि-
तरद्रयाङ्गकाद् । वायव्यस्तु पूर्वहीनात्स्पर्शतन्मात्राच्छब्द-
तन्मात्राङ्गकाद् । नभसः परमाणुस्त्वेकस्मादेव शब्द-
तन्मात्राज्जायत इति प्रक्रिया । अतो विकारेभ्यः
परमाणुभ्य उपादानानि पञ्च तन्मात्राणि सूक्ष्माणि, तेभ्यो-
ऽप्यहङ्कारः सूक्ष्मः, तस्मादपि महा, न्महतोऽपि प्रधानं, तद्धि
क्षयं न गच्छतीत्यलिङ्गमुच्यते । ततः पर सूक्ष्ममुपादानं
नास्ति पुरुषस्य सत्त्वेऽप्यनुपादानत्वात् । पुरुषो हि भोगाप-
वर्गार्थी सन् पुरुषार्थनिमित्तके सर्वे निमित्तपात्रं भवति । त-
स्मात्सूक्ष्मग्राह्यसमापत्तिः प्रधानपर्यन्तेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

एवं स्थूले सूक्ष्मे च ग्राह्ये चतस्रः समापत्तय उक्ताः सं-
प्रति तासां समज्ञातत्त्वमुपसंहरति ।

ता एव सवीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ग्रहणग्रहीत्रोरपि सविकल्पत्वनिर्विकल्पत्वमेवेन सान-
न्दा, आनन्दमात्रा, सास्मिता, अस्मिता, चेति चतस्रः समाप-
त्तयो भवन्ति उक्तन्यायसाम्यात् । एवमष्टसमापत्तयो या “स्ता”
“एव” “सवीजः” “समाधिः” समज्ञातः । निवेकरूपसमावेन
बन्धवीजसत्त्वात् सवीजत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

तत्र निर्विचारसमापत्तेः फलतोऽतिशयमाह ।

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

न्यायेन निर्बीजः समाधिर्भवति । तदुक्तम् ।

‘ प्रागमेतानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इति । श्रवणेन, मननेन, पुरुषमात्रध्यानाभ्यासो धर्ममेधा-
ख्यः तद्वत्सेन परवैराग्येण प्रज्ञाप्रसादात्मना, पुरुष साक्षात्कु-
र्वीश्रर्बीजं योगं लभत इत्यर्थः । कालक्रमेण निर्बीजनिरौघसं-
स्कारप्रचये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते हेत्वभावात् । कृष्ण-
शेषलक्षणाधिकारो हि चित्तस्य स्थितिहेतुः । न हि कृतभोग-
विवेकख्यातिनिश्चितस्य कृतशेषोऽस्ति । तस्माच्चित्तस्य प्रलये
पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः केवलो मुक्त इति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

इति समाधिपादः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे योगशुद्धिश्च लक्षणमुक्त्वा तृतीर्निरूप्य त-
न्निरोधोपायाभ्यासवैराग्ये प्रतिपाद्य चित्तस्थित्युपायान्
काश्चिदुक्त्वा द्विविधो योगः सावान्तरभेदः प्रतिपादितः । त-
त्राभ्यासवैराग्ये चित्तशुद्धिसाध्ये इति मत्वा तस्य शुद्धिहे-
तुपादौ क्रियायोगमाह ।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

पूर्वपादोक्तस्य योगस्यास्मिन्पादे साधनान्युच्यन्त इ-
त्यनयोः पादयोः सङ्गतिः । ब्रह्मचर्यगुरुसेवासखदचनकाष्ठ-
मौनाकारमौनस्वाश्रमधर्मेन्द्रसङ्गमिताश्चनादिक “तपः” । न
कायशोषः । धातुप्रेषण्ये योगविधात्मा । “स्वाध्यायः” मण्डवश्री-
रुद्रपुरुषसूक्तादीना पवित्राणां जपो योसंशान्नाध्ययनं च । फ-
लाभिसर्गिण्य विना कृतानां कर्मणा परमगुरावीश्वरे समर्पण-
“मीश्वरप्रस्थिधान” तानि क्रियारूपो योगो योगसाधनत्वा-
वित्यर्थः ॥ १ ॥

क्रियायोगस्य फलमाह ।

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

निविडेपु क्लेशेषु सत्सु समाधिर्न सिध्यति । तस्यात्क्रिया-
योगः क्लेशान् तनूकृत्य समाधिं भावयति । तनूकरणं क्लेशानां
सदोद्भवता कादाचित्कजडत्वः । भावनं समाधेरुत्पादनम् । तदर्थः
फलं यस्य स तयोक्तः । क्रियायोगेन क्लेशच्छिद्रेषु सम्भाव-
सरः समाधिः विवेकरूपातिमुत्पाद्य सवासनक्लेशान्दहतीति
भावः ॥ २ ॥

अथ क्लेशाः कीदृशाः कियन्तो वेत्तव्याः ।

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥

हिरयन्ति कर्मतत्फलप्रवर्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखाकुर्वन्तीति “क्लेशाः” ते च “पञ्चे”त्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र चतुर्णामविद्याकार्यत्वेनाविद्याऽऽत्मत्वमाह ।

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

उत्तरेषामस्मितादीनां “अविद्या” “क्षेत्र” प्रसवभूमिः । तेषामवान्तरभेदमाह । प्रसुप्तेति । प्रसुप्ताः, तनवो, विच्छिन्ना, उदारा, अथ तेषाम् । तत्र विवेकह्यकृतिलयानां योगिनां क्लेशाः प्रसुप्ताः विवेकरूपास्त्यभावेनादग्धतया शक्तिरूपेणावस्थानाद् अत एवान्ते पुनरुद्भवन्ति । क्रियायोगिनां तनवः । विषयसङ्घिनां विच्छिन्ना, उदारा, अथ भवन्ति । यथा क्षेत्रस्य पस्यां रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नो रागः उदारः । एव यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागो विच्छिन्नः, कालेनोदारो भूत्वा पुरुषपदं क्लेशयति । एते क्लेशा अविद्यामूलाः । तस्याः पुरुषापरोक्षरूपात्त्या निवृत्तौ निवर्तन्ते । यथा जीवन्मुक्तस्य क्लेशाः । क्षीणा इति पञ्चमी क्लेशानामवस्था द्रष्टव्या ॥ ४ ॥

तेष्वविद्यारूपमाह ।

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अतस्मिन्सद्बुद्धिरित्यर्थः । अमरा देवा इत्यनित्येषु नित्यत्वभ्रान्ता देवत्वार्थं कर्म कृत्वा रध्यन्ते । एवमशुचौ स्त्री-

काये शुचित्वभ्रान्त्या वध्यन्ते । तदुक्तं भगवता वेदव्यासेन ।

स्थानाद्धीजादुषष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥

इति । विष्णुत्रयसङ्कुलं मातुरुदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, अन्नपरिणामश्लेष्मादिरुषष्टम्भः, सर्वद्वारैर्मलानां स्रवणं निष्यन्दः, निधनं मरणं, तेन हि श्रोत्रियकायोऽप्यत्यन्ताशुचिर्भवति । आधेयशौचत्वं स्नानानुलेपनादिना शुचित्वापादनं, तथा परिणामदुःखे भोगे सुखत्वभ्रान्तिः । अनात्मनि बुद्ध्यादात्मत्वख्यातिः । “अविद्या” तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूप्याद्यविद्याः सन्ति तथाऽपीयं चतुर्विधैवाविद्या बन्धमूलमिति भावः ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवासिमता ॥ ६ ॥

दृक्शक्तिः पुरुषः, दृश्यत इति दर्शनं तज्ज्ञातिः बुद्धिः, शक्तिशब्दो योग्यताऽर्थकः भोक्तृभोग्यत्वयोग्ययोरेत्यन्तविविक्तयोर्दृग्दृश्ययोरेवाकृतैकात्मता तादात्म्यम्, “इव”-शब्देनाहमस्मीतिभ्रान्तिकृतत्वं तादात्म्यस्य द्योतयति । सा-
“ऽस्मिन्ने”त्यर्थः । अयं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ६ ॥

अस्मितायाः कार्यं रागं निरूपयति ।

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखानुभवे सति स्मृत्या तज्ज्ञातीयमुष्ठान्तरे तत्साधने वा या वृष्णा स “रागः” सुखमनुशेते विषयीकरोतीति “सुखानुशयी”त्यर्थः ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखानुभवितुः स्मृता दुःखतत्साधनयोर्यः क्रोधः स
द्रेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

“विदुषो,” मूर्खस्य, वा जन्तुमात्रस्य यो मरणवासः सो-
“ऽभिनिवेशः” । यथा मूर्खस्याहं सदा स्यामिति रूढवासः तथा
विदुषोऽपि रूढो हृदये । यतः “स्वरसवाही” तः पूर्वजन्मस्वस-
कृन्मरणदुःखानुभवजन्यवासनासङ्गः स्वरसः । तेन वहति प्र-
वहतीति स्वरसवाही । अनेन भयेन देहातिरिक्तात्मा भाष्ये
प्रसङ्गादोक्तः । इम्यते हि जातमानस्य बालस्य मरणादयं तच्च
पूर्वमरणस्मरणं विनाऽनुपपन्नमिति । एते चाविद्याऽऽदयः पञ्च
क्रमेण तमो, मोहो, मेहामाहः, तामिस्र, अन्वतामिस्र, इत्यु-
च्यन्ते । तत्रान्येकमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वात्मबु-
द्धिरविद्या तमः, अविद्याद्यष्टैश्वर्येषु अणुरस्मि महानस्मीति
तादात्म्यं मोहः, तेन दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादिब्रह्मविषयेषु
रागो महामोहः, कुतश्चिदैश्वर्यविघाते तन्निमित्तकदशविषयभो-
गालाभे सत्यष्टादशेष्टविघातके द्वेषस्तामिस्रः, एतेषामेवाष्टा-
दशानामिष्टानां नाशोदयमन्वतामिस्र, इति । तथा च सां-
ख्यकारिका ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवतन्वतामिस्रः ॥

इति ॥ ९ ॥

ते च पञ्च क्लेशा द्विविधाः । पुरुषरूपास्त्रा दम्भाः संस्का-
ररूपाः सूक्ष्माः, क्रियायोगेन यैश्यादिभावनारूपपरिकर्मणा च
तनूकृताः स्यूता, इति । तत्र सूक्ष्माणां हानोपायमाह ।

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

चित्तस्य कृतकस्योस्मितायां स्वप्रकृतौ मलयः “प्रतिप्र-
सवः” तेन “हेयाः” “सूक्ष्माः” “ते” क्लेशाः । धर्माणां नाश इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्थूलानां हानोपायमाह ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

याः क्रियायोगेन विरलाः क्लेशवृत्तयः स्थूलाः सुखदुःख-
मोहात्मिकाः, ताः पुरुषध्यानेनैव हातव्या इत्यर्थः । यथा लोके
वृक्षस्यातिस्थूलो मलः मृत्तासनेनैवादौ शोध्यते । पश्चाद्विरलः
क्षारमंषोगादिना । मलवासना तु वृक्षनाशेनैव नश्यति । तथा
क्रियायोगेनातिनिविडाः क्लेशा विरला भवन्ति । विरलास्तु
ध्यानेन तनूकताः । सूक्ष्मास्तु चित्तनाशेन नश्यन्तीति भावः ॥ ११ ॥

क्लेशान्निरूप्य, ननु कथं तेषां क्लेशत्वमित्याशङ्क्य कर्म-
तत्फलमूलत्वेन बन्धकत्वात्तेषां क्लेशत्वमित्याह ।

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

अत्र त्रिभिः पदैः क्रमेण कर्मणो हेतुस्वरूपकार्याण्युच्यन्ते ।
आशेरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः कर्मणां, ब-
र्माण्यर्थः संस्कारः । क्लेशाः कामक्रोधादयो भूतमस्येति
“क्लेशमूलः” । स च द्विविधः दृष्टजन्मवेदनीयः, अदृष्टजन्मवेदनीयः,
श्रेति । येन देहेन कर्म कृतं तद् दृष्टं जन्म, तेनैव देहेन भोक्तव्य
आद्यः । यथा नन्दीश्वरो बाल एव मनुष्यदेहेन तीव्रसंवेगेन
मन्त्रतपःसमाधिभिः ईश्वराश्रयं कृत्वा सद्य एव देवत्व-
जातिं, दीर्घमायुः, दिव्ययोगांश्च लब्धवान् । तथा विश्वामित्रो-

जात्यायुषी लब्धवान् । तथा भीतव्याधितकृष्णविश्वस्तमहाऽ-
नुभावेपु कृतोऽपराधः सद्य एव पच्यते । यथा नहुपस्य मह-
र्ष्यपराधेन सद्यः सर्पत्वमभवत् । द्वितीयस्तु जन्मान्तरभो-
ग्यस्वर्गनरकादिहेतुः “कर्माशय” इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अयं क्षीणक्लेशानां नास्तीति विशेषमाह ।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

केशरूपे “मूले” “संश्लेष” कर्मणो “विपाकः” फलं भवति । न
ह्यक्लेशो भुङ्क्ते । न ह्यकामस्य कचिदपि कर्मजे फले सुखबुद्धिरस्ति ।
न ह्यनुद्वेगः शोचति । अतो विषेकस्यासन्नित्यधेषु क्लेशेषु कर्म-
बीजं चितुष्वीदृशविवत् न फलं भवति । स विपाकस्त्रिविधः । जा-
तिर्जन्म देवत्यादिर्वा, आयुश्चिरकालं देहप्राणयोर्योगः, इन्द्रियै-
र्विषयानुभवो भोग, इति । तत्र भोगो मूलः, जात्यायुषी त-
न्मेष, इति विभागः । तत्रैकस्मिन् देहे विचित्रभोगदर्शनादने-
कानि कर्माणि मरणकालाभिव्यक्तानि एकं जन्मारभन्त इ-
त्येकमविकः कर्माशय उच्यते । तस्य कचिज्जातिः, क चिदायुः,
क चिद्भोगः, क चिद्द्रव्यं, क चिद्रस्य, मिति फलवैचित्र्यं ज्ञेयम् ।
तदुक्तं भगवता “मदना कर्मणो गति” रिति । विस्तरस्तु “भाष्ये”
द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

अधुना जल्लादीनां हेयत्वार्थं फलमाह ।

ते ल्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

“ते” जन्मायुर्भोगाः । पुण्यहेतुका सुखफलाः । अपुण्यं पापं
तदेतुका दुःखफलाः । अत्र भोगो विषयानुभवः । “मिश्रा”स्तु
सुखदुःखानुभवो भोगः तस्य कर्मतया साध्यत्वेन सुखदुःखे

फले गमनस्येव ग्राम इत्याहुः ॥ १४ ॥

ननु ते दुःखफला हेया भवन्तु सुखफलास्तु कथं हेया इत्यतश्चाह ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःख-
मेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

“परिणामो”ऽन्यथाभावः । “तापो” वर्तमानः । “संस्कारो”-
भूतः । एतान्येव दुःखानि तैरीति विग्रहः । तथा हि । विषय-
सुखभोगात्कामानलो वर्द्धते । वृद्धौ सत्त्वां काम्यासाधे दुःख-
मवश्यं भावि । लाभेऽपि कुताश्चद्रोगसङ्कोचे दुःखम् । सङ्को-
चके द्वेषः । ततः कामद्वेषाभ्यां पापोपचयाद् दुःखम् । अस-
ङ्कोचे व्याधिः पापञ्च । ततो दुःखमेवं भोगस्य परिणामदुःखता ।
तथा सुखभोगकाले विषयनाशभीत्या दुःखं वर्तते । नाशके द्वे-
षाच्च तापोऽस्तीति तापदुःखता भोगस्य । तथा सुखभोगनाशे
संस्कारो भवति तेन स्मृत्या रागे सति पुण्यापुण्योपच-
यात्सुखदुःखभोगः पुनःसंस्कार इत्यनन्ता दुःखसन्ततिः । यदि
भोगनाशे संस्कारो न स्यात् तदा न दुःखसन्ततिः । भवत्येव
तु संस्कार इति संस्कारदुःखता । इमानि दुःखानि विवेकिनो-
ऽक्षिपात्रकल्पस्य योगिन उद्वेजकानि । न तु कठिनचित्तानां
कर्मिणाम् । यथाऽक्षिपात्रं शृदुक्ल्पः ऊर्णातन्तुरपि उद्वेजयति
नान्यमवयवम् । तस्माद्विवेकिनः सर्वमेव भोगसाधनं विषमिश्रा-
न्नवद् दुःखमेव “परिणामतापसंस्कारदुःखैर्योगाद्” गुणवृत्तिवि-
रोधाच्च । गुणाश्चित्तात्मना परिणतानि सत्त्वरजस्तमांसि तेषां
वृत्तयः सुखदुःखमोहास्तामां विरोधः परस्परमभिमान्याभि-
भावकत्वं तस्मादित्यर्थः । चलं हि गुणवृत्तं तत्र चित्ते या गु-

णटचिराविर्भवति धर्मोद्भवात्सा पुनरधर्मोद्भवोद्भवाभिभवे सति
तिरोभवति । दुःखत्वं स्वाभाविकं स्वस्याः स्फुटयति स्व-
भावतो दुःखरूपेव सुखरूतिः दुःखात्मकरजोभिश्चसत्परिणा-
मत्वार्तिकं तु स्वकाले सत्त्वप्राधान्याच्चस्याः दुःखत्वमस्फुटं
रजसः सत्त्वतिरोभावे सति स्फुटेयमिति सुखदुःखयोर्भेदव्यप-
वेशः । एतेन सुखस्य मोहत्वं व्याख्यातम् । अतो मुखपरिणामा-
त्मकं सर्वमेव जगद् दुःखमोहात्मकं हेयमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

तत्र यथा चिकित्साशास्त्रे रोगो, रोगहेतुः, आरोग्यं, त-
द्देतु, रिति चतुष्टयं व्युत्पाद्यं तथाऽस्मिन्नपि शास्त्रे हेयं, हेयहेतुः,
मोक्ष, तद्देतुरिति, चतुष्टयं व्युत्पादयितुं विशिष्य हेयं दर्शयति ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अतीतस्य दुःखस्य भोगेन गतत्वाद्दर्शमानदुःखस्य भो-
गेनैव स्यादनागतमेव “दुःखं” “हेयं”मित्यर्थः ॥ १६ ॥

हेयहेतुमाह ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

ब्रह्म चिद्रूपः पुरुषो बुद्धिस्थस्वच्छायाऽऽत्मकदर्शनवान् ।
दृश्यं बुद्धिमन्वम् । तयो. “संयोग” स्वस्वामिभावः । बुद्धिसत्त्वं
हि विविधशब्दाद्याकारेणेंद्रियादिद्वारा परिणतं चिच्छायाऽऽप-
त्त्या पुरुषाभेदेन दृश्यमानं सन्निधिमात्रेणायस्कान्तमणिबहुप-
कारकं स्वनिष्ठभोगापवर्गो पुरुष दर्शयत्स्वं भवति पुरुषस्य
स्वामिनः । सोऽयमपेक्षान्तिरूपाविद्याकृतः पुरुषार्थाधीन-
स्थितिकः संयोगो हेयस्य दुःखस्य हेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृश्यं प्रपञ्चयति ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगा-
पवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वम् । क्रियाशीलं रजः । स्थितिः प्रकाश-
क्रिययोः प्रतिबन्धः तच्छीलं तमः । तत्र सत्त्वं सृदुत्वात्तप्यम् ।
तापकं रजः । एवं सत्त्वरजसोस्तप्यतापकभावे सति मोहो भ-
वति पुरुषस्य ममतयेति । तदिदं गुणत्रयं स्वस्वकार्ये मिथः-
सहायमविवेकि भोग्यं विवेकित्वाज्यं परस्पराभिभावं प-
रस्पराङ्गाभिभावं सुखप्रकाशलाघवदुःखक्रियोपगृह्यमोहावर-
णगौरवकार्यसंज्ञणद्वेयमेवं स्वतःपरस्पराविभागाद् दुर्ज्ञानमेवं
प्रधानशब्दवाच्यं “भूतेन्द्रियात्मकम् ।” भूतानि स्यूतानि
तन्मात्राणि, इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश, बुद्धिबुद्ध्या-
रमनीसि ग्रीष्मन्तःकरणानि, आत्मा स्वाभिन्नः परिणामो यस्य
तद्भोगापवर्गार्थं भोगमोक्षप्रयोजकं “दृश्य”मित्यर्थः ॥ १८ ॥

एतेषां गुणानां परिणामं विभज्य दर्शयति ।

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपक्षाणि ॥ १९ ॥

विशिष्यन्त इति विशेषा व्याख्याः षोडशविकाराः
स्रवायुतेजोऽवतनयः स्यूतभूतानि पञ्च, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश,
मन, अत्येते षोडशविकारा एव न तत्त्वान्तरप्रकृतयः । एतेषां वि-
काराणां प्रकृतयो बुद्धेर्विकृतयः षड्विशेषाः पञ्चनन्मात्रा-
दङ्काराः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणीति “साहचर्याः” । अहङ्का-
रस्यानुज्ञानि बुद्धेरपत्त्वानि तन्मात्राणीति “योगाः” । तत्र प-
ञ्चतन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धारूपानि स्यूतभूतानां
प्रकृतयः । अहङ्कारः सत्त्वेन रजसा उपपन्नः ज्ञानकर्मेन्द्रियमन-

सां प्रकृतिः । लयं गच्छतीति लिङ्गं तन्मात्रं महत्तत्त्वं मात्रपदेन
च विशेषाविशेषाभ्यां बलक्षयं द्योत्यते । तद्वि निर्बिकल्पका-
ध्यवसायात्मकं प्रधानस्याद्यकार्यम् । अलिङ्ग गुणानां सा-
म्भावस्वरूप प्रधानम् । एतानि चत्वारि गुणानां पर्वाणि प-
रिणामाः गुणत्वं चेतनं प्रति शेषत्वं मन्तव्यम् ॥ १९ ॥

एवं दृश्य निरूप्य द्रष्टारं निरूपयति ।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

“द्रष्टा” पुरुषो “दृशिमात्र” अस्मिन्मात्रे न ज्ञानादिधर्मकः । अतः
“शुद्धो” अपरिणाम्यपि प्रत्ययं बुद्धिवृत्तिमनुसृत्य पश्यतीति “प्र-
त्ययानुपश्यः” स्वस्य बुद्धयविवेकाद्वृत्तिभिरेकीभूतः शब्दा-
दीन् पश्यतीत्यर्थः । तदुक्तं “वृत्तिसारूप्यमितरत्रे”ति ॥ २० ॥

एव दृश्यद्रष्टारावुक्तौ तयोः शेषशेषित्वमाह ।

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

“दृश्यस्य” भोग्यस्य स्वरूपं द्रष्टुरर्थमेव न स्वार्थम् अचेतन-
त्वावित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु तर्हि द्रष्टुः प्रयोजने निष्पन्ने सति कृताभावाददृश्यं
प्रधानं निर्व्यापारं स्यात् तथा चाधुना सप्तारो नोपलभ्ये-
तैस्तत्र आह ।

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

प्रधानमेकं पुरुषा अनन्ता इति स्थितिः । अनामेकामिति
“श्रुतेः” । तत्र प्रधानं यं पुरुषं प्रति भोगापयोगौ कृतवत् स कृ-
तार्थः स्वामित्वात् । यथा भूमेन कृतजयेन स्वामी कृतजय-

इत्युच्यते । तद्वच्च “कृतार्थ” मुक्तपुरुष “प्रति” नेष्टमदर्शन गत-
मपि तद्दृश्य “मनष्ट” पुरुषान्तरसाधारणत्वात् । एतदुक्तं भवति
पुरषार्थो ह्यनागतावस्थः प्रधानस्य प्रवृत्तिहेतुः । तत्र कृ-
तार्थं प्रति प्रवर्त्तकाभावात्प्रधानस्याप्रवृत्तावपि अकृतार्थं प्रति
महदाद्याकारेण प्रवृत्तिर्भवति । तथा चैकस्य मुक्तौ सर्वेषां मु-
क्तिप्रसङ्गो नास्तीति ॥ २२ ॥

एव दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय हेयहेतु सयोग निरूपयति ।

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः सयोगः ॥ २३ ॥

स्व दृश्य तस्य शक्तिर्जडत्वेन दृश्यत्वयोग्यता । स्वामी तु
पुरुषस्तस्य शक्तिश्चेतनत्वेन दृष्टृत्वयोग्यता स्वरूपात्मिकेव ।
तयोः स्वस्वामिस्वरूपयोः शक्त्योः विविधशब्दाद्याकारदृश्यबु-
द्धिस्वस्वरूपस्योपलब्धिर्भोगः । स्वामिस्वरूपस्योपलब्धिरपवर्गः ।
तद्वेतुः “सयोगः” स्वस्वामिभावरूपः । स एव द्रष्टृदृश्यभावो
भोक्तृभोग्यभाव इत्याख्यायते । यस्यभावे दृष्टृदृश्ययोः स्वरू-
पोपलब्धिर्न भवति यद्भावे सा भवति स सयोगः कार्येणैव
हेय इत्युपदिष्टं भवति ॥ २३ ॥

एव सयोगस्य स्वरूप कार्यं चोक्त्वा कारणमाह ।

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

भ्रान्तिज्ञानवासना सयोगस्य कारणमित्यर्थः । अहमिति
दृग्दृश्ययोरभेदप्रत्ययो भ्रान्तिः । तद्वासनारासितं चित्तं प्रलये
लीनं प्रधानमात्रमुपगतं सर्गकाले पुरुषं प्रति स्वत्वेनैव जायते ।
तेन सयोगेनाविवेकिनो बन्धो विवकिनो मोक्षश्च भवति ए-
तथा ज्ञानादिवासनाविचित्रया चित्तवर्तित्तया भ्रान्तिप्रया समम् ।

ततो मत्स्यजालमिवानुविद्धं पुरुषपथं स्वकर्मापहितं दुःखमु-
पाचं सजन्तं, सक्तमुपादद्यानं, हातव्य एवानात्मन्यहङ्कारम-
मकारानुपातिनं जात जात बाधाध्यात्मिकोभयनिमिषा-
स्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्रवन्ते ॥ २४ ॥

एव हेयं तदेतु चोपपाद्य हेयस्य हानं मोक्षं व्युत्पादयति ।

तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अविद्यायाः अभावाद्विग्रया नाशाच्चत्कार्यस्य दु-
ष्टिपुरुषसंयोगस्य दुःखस्य हेयस्य हेतोरभावो विनाशो “हानं”
यत्तदेव “दृशेः” नित्यमुक्तस्य “कैवल्य”मित्यर्थः ॥ २५ ॥

मोक्षमुक्त्वा तदेतुमाह ।

विवेकख्यातिरविष्टुवा हानोपायः ॥ २६ ॥

दृष्टव्ययोर्भेदो विवेकस्तस्य ज्ञानं ख्यातिः । विष्टुवो मि-
ध्याज्ञानम् । आदौ सत्त्वागमात्तामान्यतो विवेकख्यातिरुदेति
साऽनाद्यविद्या न हन्ति परोक्षत्वात् । यदा सा मननेन स्थापिता
सती संधतो विरक्तेन पुरुषार्थमुत्तेन चित्तेन निरन्तरमध्य-
स्यते तदा ध्यानप्रकर्षपर्यन्तज्ञा चित्प्रतिविम्बवती साक्षात्का-
ररूपा, सवासनमिध्याज्ञान निहन्त्य “विष्टुवा” सती परवैराग्य-
पूर्वकनिरोधेन संस्कारशेषस्य कृतकस्य भारब्धवमाने
आसन्निकनिवृत्तिद्वारा भाविदुःखहानस्य मोक्षस्योपाय
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

स्थितिविवेकख्यातेर्जीविन्मुक्तस्य ज्ञानवैभवमाह ।

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

महृष्टोऽन्वोऽवसान फलत्वेन यासा ताः प्रान्ताश्चरमा

इति वाच्यम् । प्रान्ता भूमयोऽन्यस्या यस्याः सा भङ्गा "प्रान्त-
भांमः" स्थिरानिप्रवृत्तमरूपानेकिद्रुपः प्रत्ययान्तरानिरस्कारेण
सप्तमकाराः भङ्गाऽन्यथाधरमा भवन्ति । ज्ञातव्यमस्ति ज्ञा-
तमतः परं न किञ्चिदज्ञातव्यमस्तीत्येका । सर्वजिज्ञासानिव-
र्त्तकत्वादित्यं प्रान्ता न हीयगनात्मज्ञस्य सम्भवति ततस्तदा-
लम्बनमभाषिता मयानान्तमज्ञायां स्थिरायागोपि आत्म-
जिज्ञासायाः । सत्त्वेन तत्त्वज्ञाया अचरमत्वाद् । परमाग्रिमा-
वस्थानां प्रान्तत्वं मन्तव्यम् । हातव्याः सर्वे वन्पद्वेत्तवो हताः
न किञ्चिन्मम हेयमस्तीति द्वितीया । कंचत्यभाप्त्वा प्राप्तव्यम-
विलं प्राप्तमतोऽन्यन्न किञ्चिदपि मम प्राप्तव्यमस्तीति
तृतीया । विवेकरूपातिमपादनेन कंचव्यमस्ति न कृतं न किं
चित्कार्पमस्तीति चतुर्थी । एताश्चतस्रः कार्यावमुक्तिसंज्ञाः ।
चित्तविमुक्तिसंज्ञाः तिस्रः । यथा कृतार्थं मे बुद्धिसत्त्वमित्येका ।
बुद्ध्यादिरूपा गुणा अपि गिरिगिर्यरच्छुता इव ग्रावाणो नि-
रवस्थानाः स्वकारणे प्रनष्टाभिमुक्ताः संघातेनास्तमात्य-
न्तिकं गच्छन्ति तेषां नास्ति पुनः प्ररोहः मयोजनाभावा-
दिति द्वितीया । तथा गुणातीतः स्वरूपमात्रावस्थितश्चिदेक
रस इति तृतीया । भङ्गाऽवस्थेत्यर्थः । जिज्ञासाजिज्ञासापेक्षाचि-
कीर्षाशोकमयविकल्पान्तकलाः सप्त भङ्गामूषयः प्रान्ता म-
न्तव्या इत्यर्थः ॥ २७ ॥

संप्रति भङ्गाभाषनान्याह ।

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानां योगस्य चानुष्ठानादशुद्धेः क्लेशकर्मरूपायाः
क्रमेण क्षये जायमाने ज्ञानस्य दीप्तिर्विशुद्धिः आनिर्विकल्प

विवेकरूपातेर्भवतीत्यर्थः । साङ्गयोगानुष्ठानशुद्धिद्वारा प्रज्ञासा-
धनमिति भावः ॥ २८ ॥

कानि योगाङ्गानीत्यत आह ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमा-
धयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

॥ २९ ॥

अन्यानपेक्षत्वेन सफलत्वाद् यमा आद्यावुच्यन्ते । प-
श्चाद्यमसोपेक्षा नियमाः । एतदुभयाधीनशुद्धयपेक्षा आसना-
दय उत्तरोत्तरहेतवः पश्चादुच्यन्ते ।

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्रार्हिसा नाम मनोवाक्यायैः सर्वदा सर्वभूताना-
मपीडनं परः शुक्ल एष धर्मः । अन्ये यमादयः एतस्या
एव शुद्धयर्थाः । तथा चोक्तम् । स सत्त्वयं प्रा-
कृणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सति तथा तथा प्रमाद-
कृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निरर्तमानस्तामेशवदातरूपामहिं-
सां करोतीति । सत्त्वं परहितार्थं यथाऽर्थकथनम् । बलाद्रहसि वा
परविसदृशं स्तेयं तदभावोऽस्तेयं परद्रव्यास्पृहेत्यर्थः ।
प्रद्वचर्षम् उषस्थसंयमः । स्त्रियाः प्रेक्षणास्पर्शश्रवणध्यान-
त्यागः तदङ्गम् । अपरिग्रहो नाम देहयात्राऽन्तरिक्षमोगमायना-
स्वीकारः । एते पञ्च यमाः योगस्य विरोधार्हिसाऽनृतस्तेय-
स्त्रीसङ्गपरिग्रहानिरासकत्वेनाङ्गत्वं भजन्ते ॥ ३० ॥

एतेषां योगिभिरुपादेयविशेषमाह ।

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ३० ॥

जातिर्गोत्वब्राह्मणत्वादिः । देशस्तीर्थादिः । कालो नि-
यतश्चतुर्दश्यादिः । अनियतो ब्राह्मणभोजनाद्यवसरः समयः ।
तत्र सदा गोब्राह्मणं न हनिष्यामीत्यर्हिमा जात्या परिच्छि-
न्ना । कमपि तीर्थे वा चतुर्दश्यां वा न हनिष्यामीति देशका-
लाभ्यामर्वाच्छिन्ना । देवब्राह्मणाद्यर्थभोजनादिसमयातिरेकेण
न हनिष्यामीति समयावच्छिन्ना । प्राणिमात्रं क्व चिदपि
कस्यापि कृतेऽहं न हनिष्यामीति जात्यादीभश्चतुर्भिरन-
वाच्छिन्ना । भवत्यार्हिता पुष्कला । एवं सत्यादयोऽपि अनव-
च्छिन्ना ऊहनीयाः । एवं सर्वासु जात्यादिषु भूमिषु क्लृप्ता-
व्यवस्थासु विविक्ताः सावेभौमा महाव्रतमित्युच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नियमानाह ।

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नि-

यमाः ॥ ३२ ॥

शौचं सृजलादिकृतं गोमूत्रपावकादिष्वेध्याहारकृतं च
बाह्यम् । आन्तरं पैश्यादिभावनया चित्तस्वासूयाऽऽदिमलराहि-
सम् । सन्तोषः सर्जितप्राणधारणमात्रहेतुना तुष्टिः । तपो द्रन्द्र-
सहनं यथायोगं कृच्छादिकं च । स्वाध्यायः श्रवणायध्यासः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यत्करोमि शुभराशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा यम नित्यशः ।

केशवाराधने सा स्वाज्जन्मजन्मान्वरेष्वपि ॥

इति परमयुरौ सर्वपुण्यकर्मार्पणमीश्वरप्रणिधानमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

एतेषां यमनियमानां वितर्काहिंसाऽऽविसङ्गल्पोर्हनिष्याम्येनमप-
कारिणः, पतृन् वक्ष्यामि, परस्वमादास्य, इत्यादिभिर्वाचने माते
सति यमादिपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यात् घोरेषु संसा-
राङ्गारेषु पच्यमानेन यथा क्षरणमुपगताः सर्वभूताभयप्रदानेन
यमादिधर्माः स सत्त्वहं त्यक्त्वाऽहिंसाऽऽदीन् पुनस्तानाददा-
नस्तस्यः श्वेतत्तेनेति । यथा श्वा बान्ताशी तथा सक्तस्य पुनरा-
दातेति वितर्कगतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

संप्रति वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणावान्तरभेदक-
र्तानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति ।

वितर्का हिंसाऽऽदयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रो-
धमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्त-
फला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

वितर्क्यन्त इति “वितर्का” “हिंसाऽऽदयः” इति स्वरूपोक्तिः ।
तत्र हिंसा त्रिप्रकारा । स्वयच्छता, कुर्वितिकारिता, साधु साध्वि-
सनुमोदिता, चेति । तत्रैकैका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभेदात् ।
मांमचर्मोदलोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो मे भविष्य-
तीति मोहेन । एव नवविधा जाता हिंसा । पुनः लोभक्रोधमो-
हाः प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्याधिमात्रत्वेन तत्पूर्वका
हिंसादयोऽपि मृदुवो, मध्या, अधिमात्रा, च भवन्ति तथा कृता,
कारिता, अनुमोदिता, च प्रत्येकं नवधा भवतीति हिंसायाः स-
प्तविंशतिभेदा भवन्ति । मृदुमध्याधिमात्रा अपि प्रत्येकं त्रिधा भ-
वन्ति । मृदुमृदुः, मध्यमृदु, स्त्रीमृदुः, मृदुमध्यो, मध्यमध्य, स्त्री-
मध्यः, मृदुतीव्रो, मध्यतीव्र, स्त्रीवतीव्र, इति । एवं लोभो नव-
विधः । एवं क्रोधमोहाविविधः । तत्पूर्वा कृता हिंसा सप्तविंशति-

भेदा भवति । तथा कारितानुगोविता चेत्सेकाशीतिभेदा हि-
ता भवति । एवमनृतादिष्वपि योज्यम् । एवंभूता वितर्काः ।
दुःखं नरकादिकं, मज्ञानं स्थावरादिभावं भ्रान्तिसंशयरूपं,
चानन्तं फलयतीति प्रतिपत्ताणां वितर्कशङ्कणां भावनमित्य-
र्थः । तेन द्वेषचिन्तनेन वितर्का हेया इत्युपदिष्टं भवति । तद्दाने
सति निर्विघ्ना यमनियमा दश सिध्यन्ति । तत्सिद्धौ चित्तशुद्धि-
द्वारा कैवल्यम् । अतो योगः सिध्यतीति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

संप्रति ब्रह्मणां सिद्धिमृचक्रमवान्तरफलं क्रमेण दर्शयति ।

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याहिंसकस्य मुनिवर्षस्य
सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामहिनकुलादीनामपि “वैरत्यागो” भ-
वतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

“सत्यप्रतिष्ठायां” सत्यां क्रिया धर्माधर्मरूपा, तत्फलं स्वर्गा-
दिकं, तपोराश्रयो वाङ्मात्रेण दाता तस्य भावः तदर्थं भव-
ति । यथा धार्मिको भूया इत्युक्ते भवति धार्मिकः स्वर्गमाप्नु-
हीत्युक्तमात्रादधार्मिकोऽपि तथैव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरलोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

अचौर्यदाढ्ये सति सर्वेषां दिव्यरत्नानामस्य संकल्पमा-
त्रेण प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलामः ॥ ३८ ॥

वीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यं तत्सिद्धौ निरतिशयं सामर्थ्यं

भवति । येनास्त्रिमास्युपस्थितिर्भवति । शिष्येपूपदेशः सद्यः फलतीति भावः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अपरिग्रहशीलस्य तत्स्थैर्ये सति अतीतवर्तमानभाविजन्मनां या कथन्ता किमकारता तस्याः सम्यग्बोधो जिज्ञासापूर्वको भवतीत्यर्थः । किंरूपं, जन्म किमकारकं, किहेतुकं, किफलकं, किमवसानमिति शरीरपरिग्रहविरोधिनां जिज्ञासा भवति । ततः कार्यकारणसम्बन्धः पुरुषस्याजस्य जन्म, नरदेवतिर्यक्कर्मकारं, क्लेशकर्महेतुकं, दुःखैकफलकं, पुरुषतत्त्वसंबोधावसानमित्याचार्यागमतो निश्चित्याशरीरः सन्नपरिग्रहकाष्ठामनुभवतीति भावः ॥ ३९ ॥

उक्ता यमसिद्धयः । अधुना नियमसिद्धयं वक्ष्यन्ते ।

• शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

यो बाह्यशौचसिद्धः तस्य स्वाङ्गे काये शुद्धिमपश्यतो जुगुप्सा भवति । अशुचिस्वभावोऽयं कायः नात्राहङ्कारः कार्य इति । शौचपरस्य मम कायो न शुद्ध्यति किमु ममचपरकाय इति दोषदर्शिनः परकायैरसंसर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं बाह्यशौचसिद्धिमुक्ताऽन्तःशौचसिद्धिमाह ।

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्य-
त्वानि च ॥ ४१ ॥

शौचादिसनुवर्तते । भवन्तीति वाक्यशेषः । शुद्धिसत्त्वस्य रजसमोमलंप्यादिमलज्वंसः शुद्धिः । ततः सत्त्वोत्कर्षः । ततः

स्थैर्यम् । ततो बाह्येन्द्रियजनयः । ततः पुरुषस्यासहृत्त्वमिति वि-
भागः ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

तृष्णाक्षयसिद्धा अवश्यं निष्कामस्य निरातिशयसुखा-
नुभवो भवति शुद्धसत्त्वोत्कर्षात् ।

तथा च महाभारते ययातिगीता ।

यस्य काममुखं लोके यस्य दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

स्वधर्मकृच्छ्रबान्द्रायणादिना श्लेषपापक्षयात् कायस्याणि-
मादिसिद्धिरिन्द्रियाणां दूरसूक्ष्मायं प्राप्नोति सिद्धिर्भवति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

इष्टमन्त्रादिजपात् स्वेष्टदेवतायाः सम्पापणादि सिध्यति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्राणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य भक्त्यैव योगसिद्धिर्भवति । न चैवं
सति यमादिसङ्गाद्भयैरर्थं स्थाविति वाच्यम् । अद्वैतभक्त्या वा
योगसिद्धिरिति विकल्पाभ्युपगमात् । तदुक्तम् । “ईश्वरमाणिधाना-
द्दे”ति । न वा भक्तिपक्षेऽङ्गवैफल्यं यमादीनां भक्तावप्यङ्गत्वस-
म्भवात् । तेषां भक्तियोगोभयार्थत्वं दग्ध इन्द्रियप्रदभयार्थ-
स्त्ववदविरुद्धम् । न चाङ्गानामावश्यकत्वे तैरेव सिद्धेः किं भक्त्ये-
ति वाच्यम् । भक्तिहीनोपायेऽद्वैते योगसिद्धिः भक्त्यभ्युपगमि-
रासन्नतमा योगसिद्धिरिति चिराचिरयोगरूपफलप्राप्तितात्पर्य-

त्वेन विकल्पोपपत्तेः । सा चेश्वरे भक्तिः प्रसगात्मयोगविषय-
भिश्चविषयेति बाहिरङ्गत्ववाचोयुक्तिरित्यनवश्यम् ॥ ४५ ॥

एवं यमनियमान् सह सिद्धिभिर्विभक्त्यासनस्वरूपमाह ।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाद्भूमिर्यः । आ-
स्यनेऽनेनेत्यामनम् । तद् द्विविधं बाह्यं शारीरं च । तत्र चलाज-
कुलोत्तरं बाह्यं, शारीरं, पञ्चस्वास्तिकादीति विशेषः । तत्र पद्मा-
सनं प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणं दक्षिणजङ्घावन्तरं, दक्षिण
च मध्यजङ्घावन्तरं निक्षिपेदिति स्वास्तिकासनम् । द्वे पादतले
वृण्णसमीपे सम्पुटीकृत्य संपुटेषोरपाणिंसंपुटिकां न्यसेदिति
भद्रासनं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

संयत्यामनस्यैवोपायमाह ।

• प्रयत्नैर्दौर्गत्यान्तसमापन्नम्याम् ॥ ४७ ॥

स्वाभाविकः प्रयत्नश्चलत्वादासनविधातकः तस्योप-
रमेयासनं सिध्यति । येन नाङ्गमेजयो भवति । अतन्ते नागना-
यके स्थिरतरफणासदस्यविधूतविषमवृद्धये निचस्य समा-
पन्त्या देहाभिमानाभावेनासनदुःखात्कूर्तेरासनं सिध्यति ॥ ४७ ॥

तस्मिदिदंलिङ्गमाह ।

ततो द्वन्द्वानभिधातः ॥ ४८ ॥

आसनजयात् शीतोष्णादिभिरताडन भवति ॥ ४८ ॥

संयत्यासनसाध्यं प्राणायाममाह ।

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

आसनस्थैर्यं सति बाह्यकोष्ठवाय्वोरन्तर्बहिर्गतिविच्छेदः
प्राणायाम इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सामान्यलक्षणमुक्त्वा लक्ष्यं प्राणायामं विभजते ।

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो-
दीर्घः सूक्ष्मः ॥ ५० ॥

प्राणायामश्चतुर्विधः । बाह्यवृत्तिः, रभ्यन्तरवृत्तिः, स्तम्भवृत्तिः,
स्तुरीय, ध्वेति । तत्र कोष्ठस्य वायो रेचनेन बहिर्गतस्य बहि-
रेव धारण बाह्यवृत्तिः स च रेचकः । बाह्यवायो पूरणेनान्त-
र्गतस्यान्तर्द्धारणमभ्यन्तरवृत्तिः स च पूरकः । रेचनपूरण-
मयजं विना प्राणस्य केवलविधारकप्रयत्नेन गतिविच्छेदः
स्तम्भवृत्तिः स च कुम्भकः । नायं रेचकः अन्तस्थत्वात् । नापि
पूरकः तप्तशिलातलनिहितजलबिन्दुवच्छरीरे प्राणस्य संकु-
चितत्वेन सूक्ष्मत्वात् । यो हि स्थूलोऽन्तर्निरुद्धो देहं पूरयति
स पूरकः । तस्माद्रेचकपूरकाभ्यामेव विना सकृत्प्रयत्नमात्रेण
सूक्ष्मप्राणस्य कुम्भकशब्दितस्य घटजलवज्जिश्चलत्वेन देहेऽव-
स्थानात्कुम्भकस्तृतीयः सिद्धः । त्रिविधोऽयं प्राणायामो देश-
कालसंख्याभिर्दीर्घः सूक्ष्म इति परिदृष्टः । तत्र रेचकस्य बा-
ह्यो देशो त्रिपयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निर्वाते ना-
साग्रे इषीकाचलादिः क्रियानुमितः । पूरकादेस्त्वान्तरो देश-
आपः पतलमस्तकं पिपीलिकास्पर्शानुत्प्रेन स्पर्शेनानुमितः । स-
णगणनया ज्ञेयः कालः । मानागणनया ज्ञेया संख्या । स्वजा-
नुमण्डल पाणिना त्रिःपरामृश्य छोटिकाऽवाच्छ्रवः कालो-
मात्रा । सा हि स्वस्थस्य पुंमः श्वासप्रश्वासाभ्यां मिता भ-
वति । तत्र पार्श्वशतिप्रात्राभिरभ्यासक्रमेण दीर्घ इति दृश्यते ।

अधिकदेशकालव्यापित्वं प्राणनिरोधस्य दीर्घत्वम् । यथा यथा दीर्घं इति निपुणेन दृश्यते तथा तथा प्राणस्य सूक्ष्मत्वेन दर्शनादीर्घं एव सूक्ष्मं इति परिदृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तुरीयं प्राणायामं दर्शयति ।

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

वक्तो बाह्यो देशो विषयः, अभ्यन्तरविषयश्च हृदयनाभिचक्रादिः, तयोराक्षेपः सूक्ष्मदृष्ट्या पर्वालोचनं स यस्य पूर्वकालोऽस्ति स “चतुर्थः” स्तम्भवृत्तिः । तस्यापि दीर्घसूक्ष्मत्वं पूर्ववत् । न चास्य कुम्भकान्तर्भावः शङ्कनीयः । रेचकपूरकपोर-
भासेन जितबाह्याभ्यन्तरविषयानिश्चयं विनैव सकृदमयत्रमा-
त्रेण स्तम्भवृत्तिः कुम्भकः । तन्निश्चयपूर्वकं स्तम्भवृत्तिं बहु-
प्रयवसाध्यस्तुरीयं इति वैलक्षण्यादिति ॥ ५१ ॥

संमतिं चतुर्विधस्य प्राणायामस्य योगाङ्गत्वे द्वारभूतं फलमाह ।

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

प्राणायामाभ्यासात्मकाक्षरीलस्य बुद्धिसत्त्वस्य पिधानं क्लेशपापरूप “क्षीयते” । तदुक्तं मनुना सर्वज्ञेन । “प्राणायामैर्वे-
द्देवोपनि”ति ॥ ५२ ॥

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

किं च । प्राणायामादावरणक्षये सति मनसः सूक्ष्मलक्ष्य-
“धारणासु” “योग्यता” भवतीत्यर्थः ।

उक्तयमादिभिः सस्कृतविषयस्य प्रत्याहारो भवतीति म-
त्वा तं लक्षयति ।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवे-
न्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

शुद्धचित्तस्य शब्दादिभिः स्वविषयैरसंप्रयोगे सति
वैराग्याद्विषयेभ्यो वियुज्य तत्स्वाभिमुखे सतीति यावद् “इ-
न्द्रियाणां” चक्षुरादीनां च “चित्तस्य” “स्वरूपानुकारः” स्वविष-
यासंप्रयोगेन तत्स्वाभिमुखरूपं स “प्रत्याहारः” । इन्द्रियाणि
विषयेभ्यः प्रातिलोभ्येनाहियन्ते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । इन्द्रि-
याणां विषयशूराणां चित्तवत्तत्स्वाभिमुख्यं नास्तीति द्योत-
नार्थं “इव”शब्दः । यथा मोक्षका पधुकरराज चलन्तमनुच-
लन्ति स्थितमनुस्थिता भवन्ति तथा चित्तानुसारीणीन्द्रियाणि
चित्तनिरोधेनैव निरूप्यन्ते न यत्रान्तरेणेति तात्पर्यम् ॥५४॥

प्रत्याहारस्य योगद्वारभूत फलमाह ।

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

अनिपेक्षविषयसेवाविषये तन्नत्वं विना स्वेच्छया भोगा, राग-
द्वेषाभावे सुखदुःसानुत्पादकं शब्दादिदर्शनमिन्द्रियाणां “वरयता” ।
सा न परमा विषयाशीविषयोगात् । या तु विषयैः स्वाभिमुखं नी-
यमानानामपीन्द्रियावलम्बा तत्त्वपतिव्रतात्वेन विषयेष्वलम्बनमम-
तिर्पत्तिः, रावशेन स्वाभिमुख्यं नीयमानाया अपि श्रीसौतापाः
श्रीरामव्रतत्वेन राक्षसाधमाप्रतिर्पत्तिवत्सा परमेति “जैगीपव्यः” ।
प्रत्याहारा “दिन्द्रियाणां” “परमा” “वश्यता” भवतीत्यर्थः ॥५५॥

इति साधनपादः समाप्तः ॥२॥

एवं द्वितीयांशदे क्लेशतनुकुरुणाद्वारा शोमसाधनेऽक्रिया-
योगं निरूप्य, सप्तपञ्च क्लेशकर्मविपाकानुक्ता, तेषां हेयत्वीर्यं
दुःखत्व दर्शयित्वा, हेयतद्देतुमोक्षतद्देतुनुपन्यस्य, योगस्य
बहिरङ्गयमादिपञ्चकं सावान्तरफलं निरूपितम् । संप्रति धार-
णाऽऽविजितयमन्तरङ्गं संयमसंज्ञं वदन् संयमसाध्या विभूतयः
अष्टादश केवल्यफलकयोगतट्टिहेतवो वक्तव्या इति पा-
दान्तरप्रारम्भमाप्नो धारणां श्लक्ष्णप्रति ॥

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नामिचक्रहृदयनासाऽग्रादौ देशे संप्रज्ञातयोगसिद्धये चित्र-
स्य यो बन्धः स्थिरीकरणांसा "धारणे"त्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

प्राणायामेन पवनं प्रसाहारेण चेन्द्रियम् ।
वशीकृत्य ततः कुपीच्चित्तस्यानं शुभाश्रये ॥
भूर्तं भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिस्पृहम् ।
एषा वै धारणा हेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्ध्नि हरे रूपं यादृक् चित्तस्य नराधिप ।
तच्छूर्यतामनाभारे धारणा नोपपद्यते ॥
प्रज्ञप्तवदन चारुपद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकीञ्ज्वलम् ॥
समकर्णान्तर्विन्ध्यस्तचारुकुण्डलमूपगम् ।
कन्दुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवस्त्रसम् ॥
वस्तीर्णप्रहिता मयनामिना चौदरेण वै ।
मनम्याष्टभुजं विष्णुमथ नाऽपि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घ च सुस्थिरांह्रस्विकराम्बुजम् ।
चिन्तेयद्वयभूतं तं पीतनिर्गलवाससामिवि ॥

धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति ।

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

यत्र धारणा विजातीयवृत्तिपरिहारे यत्रापेक्षा भवति “तत्रै” यथा प्रत्ययानां वृत्तीनामेकतानता यत्र मनस्यैकविषयता तत् “ध्यान”मित्यर्थः ।

तदूपप्रत्ययैकाग्रमन्तति ध्यान्यनिस्पृहा ।

तद्ध्यानं मयैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥

इति तत्रैवोक्तं “साविडकजनकं” भवति “केशिध्वजेन” ॥१॥

समाधिं लक्षयति ।

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

अतिस्वच्छचित्तवृत्तिमवाहकं ध्यानमेवार्थमात्रस्वरूपेण निर्मासमानं “समाधिः” “मात्रवो”ऽर्थमाह । “स्वरूपशून्यमिवे”-ति । ध्यानस्वरूपज्ञानशून्यम् । इवशब्देन ध्यानस्य सत्ता द्योतयति । यथा स्वच्छस्फटिकमणिः कुसुमरूपेणैव निर्भासते न स्वरूपेण तद्वदित्यर्थः । विजातीयवृत्तिविच्छिन्ना धारणा । अनिच्छिन्नं ध्यानम् । ध्येयध्यानध्यातृस्फूर्तिमद्वये ध्येयमात्रस्फूर्तिमान्तमाधिः । स एव दीर्घकालव्यापी सन् संप्रज्ञाताख्यो योग इत्युच्यते । ध्येयस्फूर्तिशून्योऽसंप्रज्ञात इति भेदः ॥ ३ ॥

धारणाध्यानसमाधिप्रत्ययं व्यवहारैलाघवफलं संयमसंज्ञमाह ।

तयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकविषयं “प्रयं” “संयम” संज्ञं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संयमस्य फलमाह ।

तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात् स्थैर्यात्प्रज्ञायाः समाधिजाया आ-
लोको नैर्मल्यं भवति । भ्रान्तिसंशयादिमलशून्या ध्येयतत्त्वस्फु-
र्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

क पुनर्नियुक्तस्य संयमस्येदं फलमिति प्रश्नस्योत्तरं पठति ।

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

स्थूलसूक्ष्मादिभूतकाः सवितर्कानिर्वितर्कासन्निचारानिर्वि-
चाराऽऽवयो भूमयः । तामु संयमस्य “विनियोगः” । संयमेन
पूर्वभूमिं जिज्ञा तदुचरां भूमिं जिगीषेत् । न हि स्थूलमसाक्षा-
त्कृत्य सूक्ष्मं साक्षात्कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु योगाङ्गानां मध्येऽङ्गपञ्चकं पूर्वपादे निरूपितं त्रयमत्र
निरूपितं तत्र को हेतुरित्यत्राह ।

अयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ॥ ७ ॥

पञ्च यमादीनि संमज्ञातसमाधेः प्रतिबन्धकस्य चित्तकायमा-
योन्द्रियमलस्य निवृत्तिद्वारा बहिरङ्गानि । धारणाऽऽदिवचं त्व-
ङ्गिनः समानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वा “दन्तरङ्गम्” ।
अतः “पूर्वैभ्यः” पञ्चैभ्य इवमन्तरङ्गमिति कृत्वा तत्तद्विविदि-
योगोक्त्यर्थमत्र निरूपितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्वीजस्य ॥ ८ ॥

असंमज्ञातस्य धारणाऽऽदिवचमपि “बहिरङ्गम्” । अङ्गिनं
निर्विषयत्वेन त्रयस्य सविषयत्वेन समानानिषयत्वाभावात् । अतं

व्युत्थानरूपस्य त्रयस्य संमज्ञातपरिपाकप्रज्ञामसादरूपपरवैरा-
ग्यद्वारा निरोधे सति संमज्ञातस्यापि निरोधाभिर्बीजो भवति ।
पारम्पर्येणोपकारकत्वाद्बहिरङ्गमित्यर्थः ॥ ८ ॥

संप्रति संयमाद्विमुतीर्षवतुकायः संयमस्य सक्षयान् पारि-
णामान् दर्शयति ।

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध-
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थान संमज्ञातः । स निरुप्यते येन तत्परवैराग्यं
निरोधः । तत्र यदा व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरो-
धसंस्कारस्य प्रादुर्भावश्च भवतस्तदा निरोधसंस्कारस्यासंमज्ञा-
तस्य सख्येनावसरेण युक्तं चित्तं भवति । तस्य निरोधक्षणास्य
चित्तस्य धर्मिण्यस्तिगुणत्वेन चलस्य सदा परिणामशीलस्या-
भिभूतप्रादुर्भूतयोः संस्कारयोर्यथैवेत्येन योऽन्वयः स निरोधक्षयः
परिणाम इत्यर्थः । परवैराग्यरूपवृत्त्या संमज्ञातवृत्तेस्तत्संस्कारस्य
चाभिभवे सति परवैराग्यसंस्कार एवाभिप्यक्तः सन्निर्बीज-
“निरोधपरिणाम” इति भावः ॥ ९ ॥

सर्वात्मना व्युत्थानसंस्काराभिभवे सति निरोधस्यैवमाह ।

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसंस्कारप्रचयाच्चिरस्ममस्तव्युत्थानसंस्कारमस्तस्य
चित्तस्य निरोधसंस्कारपरम्परामात्रवाहिता भवति । ननु तर्हि-
चलेमेव तदाऽपि चित्तं ससं तदाऽपि तादृशी परिणाममाला
स्थैर्यमिस्त्युच्यत इति भावः ॥ १० ॥

एवं निर्वीजावस्थामुक्त्वा संमज्ञातपरिणाममाह ।

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समा-
धिपरिणामः ॥ ११ ॥

“चित्तस्य”सर्वार्थता नानाऽर्थाकारत्वं विक्षिप्तस्वरूपो धर्मः ।
एकाग्रता वक्ष्यमाणो धर्मः । तयोरेथाक्रमं “क्षयोदयौ”तिरोभाव-
प्रादुर्भावौ, न सतो विनाशो नासत उत्पत्तिस्तौ “समाधिपरिणाम”
इत्यर्थः । अभ्यासेन विक्षेपोक्षये संश्लेषकाग्रकता स्थैर्य्य समाधिरिति
भावः ॥ ११ ॥

शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

शान्तोऽतीतः, उदितो वर्तमानः, तौ । एकविषयत्वेन तुल्यौ च
तौ प्रत्ययौ च “तुल्यप्रत्ययौ” । “चित्तस्य” नैरन्तर्येण वृत्तिद्वयमे-
कविषयमेकाग्रताऽऽख्यः परिणाम इत्यर्थः । इयमेकाग्रता द्वाद-
शगुणा, धारणा भवति । द्वादशगुणा धारणा, ध्यानम् । द्वादश-
गुण ध्यान, समाधिः । द्वादशगुणः समाधिः, समज्ञाताण्डो-
योग इति भेदः ॥ १२ ॥

मनःपरिणामेषु निरोधसमाध्येकाग्रतासूक्तन्यायमन्यवातिविशति ।

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणान्नस्थापरिणामा व्या-
ख्याताः ॥ १३ ॥

भूतेषु पृथिव्यादिषु धर्मेषु चक्षुरादीन्द्रियेषु च । परि-
णामस्त्रिविधः धर्मपरिणामो, लक्षणपरिणामो, ऽवस्थापरिणामः,
श्रेति । “एतेन”मनःपरिणामव्यवस्थानेन “व्याख्याता” भवन्ति ।
तथा हि मृदः पिण्डरूपधर्माभिपद्ये सति घटरूपो धर्मः प्रा-
दुर्भवति यथा । तथा चित्तस्य व्युत्थानात्पये निरोधोद्भवः सोऽयं
धर्मपरिणामः । लक्षयति कार्यरूपं धर्मं व्यावर्तयतीति लक्षण

कालत्रयम् अनागतोऽध्वा, वर्तमानोऽध्वा, ऽतीतोऽध्वे,ति कालत्र-
यपेराध्वत्रयमित्युच्यते । तत्र तद्धर्मस्य घटस्यानागतत्वं प्रथमोऽध्वा,
वर्तमानत्वं द्वितीयोऽध्वा, ऽतीतत्वं तृतीयोऽध्वा, सोऽयं लक्षणप-
रिणामः । अनागतत्वं हि धर्मो वर्तमानातीतधर्माभ्या व्यावर्त-
यति । एवं वर्तमानत्वादिकमपि लक्षणं मन्तव्यम् । एवं लक्षणप-
रिणामस्य तदचिच्छब्दस्य धर्मस्य वाऽवस्थापरिणामो द्रष्टव्यः ।
स यथा आगामिकल्पभाषी अनागततमः, एतत्कल्पमाव्यना-
गततरः, शोभावी अनागतः, सद्यो जातो वर्तमानतम, इत्या-
द्युपमा । तथा वर्तमानस्य नवत्तरपुराणत्वादयोऽवस्थापरिणामाः ।
एव “प्रतिक्षणपरिणामिनः सर्वे भावा ऋते चितिशक्तेरिति
संक्षेपः ॥ १३ ॥

यस्याय त्रिविधः परिणामः त धर्मिणं दर्शयति ।

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपात्ती धर्मी ॥ १४ ॥

शान्ताः कृतव्यापारा अनीताः । उदिता जलाहरणा-
द्रिभ्यापाराविष्टा वर्तमानाः । अव्यपदेश्याः शक्तिरूपेण सृ-
ष्टादिषु धर्मिषु स्थिता अनागताः । ते हि सूक्ष्मतया धर्मिणो
धर्मान्तराद्वा भेदेन व्यपदेशेन व्यपदेशे न शनयन्त अत एव सर्वे
कार्य शक्तिरूपेणाव्यपदेश्य कारणमात्रसम्भावितमिति सर्वे
कारण सर्वकार्यात्मक भवति । दृश्यते हि वायुदग्धवेज्रीजा-
त्कवलीस्रण्डोद्भवः । न हि तत्रासत् जद्भवः सम्भवति अभि-
व्यक्षकाना देशकालकर्मादीना वैचिध्यात्क चित्तिक चिदे-
वोद्भवतीति लोके कार्यकारणव्यवस्था । योगोपदाना दशा-
विप्रतिबन्धाभावात्सर्वस्यात्सर्वमुद्रतावि तानेतान् शान्तोदि-
ताव्यपदेश्यान् सदीयन्त्रवदनिश्चभावर्तमानान्शोऽनुपतत्पन्वे-

ति सोऽनुपाती "धर्मा" । यथा मृत्युवर्णादिचूर्णापिण्डघटरुच-
काद्यन्वयी धर्मास्त्युच्यते ॥ १४ ॥

नन्वेकस्य धर्मिणः परिणामवद्वत्त्वे को हेतुरित्यत आह ।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

मृदे चूर्णापिण्डयोः पिण्डघटयोर्घटकपालयोः पौर्वाप-
र्यङ्गप्रक्रमस्यान्यत्वं दृश्यमानमेकस्या एव मृदः परिणामानां
चूर्णादीनां धर्माणामन्यत्वे "हेतु"र्ज्ञापकः । एवमनागतवर्त-
मानातीताश्वनां क्रमास्तृप्त्यपरिणामान्यत्वे धर्माणं ज्ञेयम् । तथा
क्षणपरम्परया घटव्रीणादीनां दुर्लक्ष्यसूक्ष्मपरिणामक्रमेण न-
वत्वपुराणत्वाद्यवस्थापरिणामान्यत्वे बोध्यम् । दृश्यते हि कुम्-
भरक्षितग्रीहीणां कालेन पाणिस्पर्शमात्रेण चूर्णावस्था । न
हीयं क्षणिकपरिणामक्रमं विना नवानां वा दृष्टा । नाप्यकस्मा-
द्भवति । तस्माद्भूमिणः परिणामिनित्यस्य धर्मा भिन्नाः, धर्माणां
रक्षणानि, तेषामवस्था, इति स्थितम् । धर्म्यनन्यत्वाच्च क्षणिकत्व-
बाध इत्यनवद्यम् । तत्र केचित्परिणामाश्चित्तस्य प्रत्यक्षाः का-
ममुखादयः । केचित्त्वागमानुमानगम्याः सप्त । तदुक्तं "भाष्ये" ।

निरोधकर्मसंस्काराः परिणामोऽयं जीवनम् ।

चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ॥

इति । परोक्षा इत्यर्थः । कर्म पुण्यापुण्यापूर्वम् । त्रिगुणत्वा-
च्चित्तस्य मोक्षक्षणपरिणामोऽनुमेयः । जीवनं आसादेतिङ्गमम्यं
प्राणधारणम् । चेष्टा क्रिया चित्तस्या गात्रचेष्टागम्या । कार्याणां
सूक्ष्मावस्था शक्तिः ॥ १५ ॥

एवं संयमधर्मस्य विषया धर्मादयो निरूपिताः । संयत्या-

पादसमाप्तेः संयमस्य तच्चद्विपये वशीकारज्ञानाय विभूतय उ-
च्यन्ते ।

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

चित्तसम्बन्धं हि स्वतः सर्वमकाशस्वभावं रजस्तमोमलम-
तिबन्धस्य संयमेन निवृत्तौ सत्त्वां प्रमाणमनपेक्ष्य सर्वं जा-
नातीति स्थितिः । तदास्मिन् धर्मिष्येते धर्मा अनागतादयः,
एतेऽध्वान्, एता अवस्था, इति धर्मलक्षणवस्थारूपं “परिणामत्र-
यसंयमा” योगिनोऽतीतानागतवस्तुसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रवि-
भागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

वर्णातिरिक्तो वर्णैर्व्यङ्ग्यो निस्रो निर्भागः शब्दः स्फोटः ।
स द्विविधः । गौरित्येकं पदमिति ओषग्राह्यः पदस्फोटः, गा-
मानयेत्येकं वाक्यमिति ग्राह्यो वाक्यस्फोटः । न च सणिका-
नेकवर्णेष्वेकस्वमसप्तबुद्धिः । तथा हि । गौरिति त्रयो वर्णा ग-
णशौरिपयःपदेषु विद्यमानैर्गकारैकारविसर्जनीयैर्विजातीय-
स्फोटत्रयव्यञ्जकैः सदृशा भवन्ति तुल्यस्थानत्वात् । तदुक्तम् ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥

इति । एवं स्पर्शानां स्पृष्टमयजः, स्वराणामृच्यमाणां च
वितृतिभिः, सादि मयजसादृश्यं द्रष्टव्यम् । तथा च मयजविशेष-
नुन्नस्पोदानवायोरष्टस्थानैः संयोगे सप्तस्थानेभ्यः वागि-
न्द्रियेणोत्पद्यमाना गकारादयो वर्णा ध्वन्यभेदेन ओषमस-
सानुभववेद्याः प्रत्येकं गोपदस्फोटं व्यञ्जयन्तो गणादिस्फोटैः

सदृशमव्यक्त व्यञ्जयन्ति स्वरनिष्ठमादृश्यानां स्वव्यङ्ग्ये समा-
 रोपात् । पुनर्गकारादयस्त्रयः क्रमवन्तः स्वानुभवजनितसंस्कार-
 सहितश्रोत्रलब्धजन्यमन्येकस्या बुद्धौ भासमानत्वेन मिलिताः
 स्फोटान्तराद्यावच्च व्यक्त्यन्तर गोपदस्फोट निर्भागम-
 ि स्वतादात्म्यनारापितसादृश्यात्मकभागवन्तमक्रमं नित्यमपि
 सक्रममनिरूपमिव व्यञ्जयन्ति । मलिनवक्रादर्शो निर्मलमृजु
 मुखं रसादृश्यमारोप्य मलिन वक्रमिव यथा व्यञ्जयति त-
 द्वाद । एव वर्णैरभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थबोधकः । न च वर्णैरर्थस्यैव
 मलेकमव्यक्ता, मेलनेन व्यक्ततरा,ऽभिव्यक्तिरस्तु किं स्फोटे-
 नेति वाच्यम् । व्यक्ताव्यक्तत्वस्य मत्तयज्ञानधर्मस्य परोक्षा-
 र्थज्ञानस्यत्वायोगाद् । एक पदमेक वाक्यमिति स्फोटज्ञान श्रो-
 त्रजनप्रसक्तमिति तस्यैव व्यक्ताव्यक्ततेस्तल विस्तरेण । अस्य
 शब्दस्य शब्दप्रत्ययाभ्यामभेदेन विकल्पिते सङ्कीर्णोऽर्थे सङ्के-
 तग्रहो लोकस्येति पूर्वं प्रतिपादितम् । तथा गौरिति शब्दो, गौ-
 रित्तर्यो, गौरिति मत्तय, इत्यावासपण्डित "शब्दार्थप्रत्ययाना-
 मि"तरेतराभेदाभ्यासात् "सङ्कर." मसिद्धः।तेषां शास्त्रयुक्तिभ्या
 यः प्रतिभागः मसिद्धः, वर्णव्यङ्ग्य पद पदव्यङ्ग्य वाक्य श-
 स्य,दिदृश्या बोधकमिति शब्दतत्त्वम्, अर्थो द्रव्यगुणकर्मजा-
 लादिभिर्वाच्यो लक्ष्यश्चेत्यर्थतत्त्वम्, शब्दजन्योऽर्थविषयो बुद्धि-
 स्यप्रत्यय इति ज्ञानतत्त्वम्,मिति गोशब्दवत् सर्वत्र विभागो ह-
 यः तस्मिन्विभागे सयमात्सर्वशब्दाविवशीकारसूचक स-
 र्वभूतानां पशुपक्षादीनां स्तज्ञानं भवति । इममर्थमेते वदन्ती-
 ति सगमी जानातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

अनुभवलेशेनाः स्मृतिलेशहेतवः, कर्मजाः सुसुदुःखहे-

वव, इतीमे संस्काराः सन्ति चित्तस्य घर्माः पूर्वजन्मपरम्परामञ्जितास्तेषु धृतेष्वनुमिनेषु च संयमेन साक्षात्कृतेषु तदेतत्त्वेन स्वीयपरकीयपूर्वजन्मपरम्परायाः साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । अत्र भगवान् “जैगीषव्य” उदाहरणम् । तस्य कित्त योगिष्यस्य प्रकृतिवर्तिनः संस्कारसाक्षात्कारादशमं महाकल्पेषु देवतिर्यद्वरादियोनिषु जन्मपरम्परा साक्षात्कृतवतो दिव्यविवेकलपातिश्च प्रादुरभवत् । त भगवान् “आवध्यः” पमच्छ । भगवन्! त्वया दृष्टेषु दशकल्पेषु सुखदुःखयोः किमधिकमनुभूतम् । जैगीषव्य आह । इन्त भो आयुष्मन् ! धेवनरादिषु पुनःपुनस्त्यग्रमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं यथा तत्सर्वं दुःखमेवेति । आवध्य आह । किंप्रकृतिवर्तिस्त्वमपि दुःखमेव येन दिव्या भोगा घृक्षयाः सङ्कल्पभात्रेणोपतिष्ठन्त इति । स उवाच । सत्य, लौकिकसुखापेक्षया प्रपाननशित्वमनुत्तम, परं कैवल्यपेक्षया दुःखमेव यतस्तृष्णातन्तुरनुच्छिन्नः सर्वदुःखाकरः, तद्विच्छेदात्कैवल्यसुखं मसन्नमनुत्तममिति भाव्यस्याऽऽख्यायिका । ननु यत्र सयमस्तस्य साक्षात्कार इति नियमात्कथं संस्कारसंयमात्पूर्वजन्मज्ञानमिति चेत् । सत्यं, सानुबन्धसंस्कारसयमादनुबन्धत्वेन पूर्वजन्मनो ज्ञानमुपपन्नमिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

सिद्धयन्तरमाह ।

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

परचित्तस्य संयमाच्चत्साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

किं संस्कारसाक्षात्काराच्चदनुबन्धज्ञानवत्पराचित्तमासात्कारा-

तदालम्बने ज्ञानं भवति । “ने”त्याह, परचित्तमात्रं साक्षात्क्रियते ।
 “च”स्त्वर्थः । “सालम्बन”सविषयं तु न साक्षात्क्रियते तस्य सास-
 म्बनस्याज्ञातत्वात् । लिङ्गादिना ज्ञाते हि सयमप्रवृत्तिर्नाज्ञाते ।
 तथा च यथा संस्काराणां संस्कारत्वलिङ्गेन,

जन्मान्तरे यदभ्यस्तं तदद्याप्युपपद्यते ।

हिंसाहिंसे मृदुकूरे तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥

इत्याद्यागमेन, च जन्मान्तरानुबन्धित्वं ज्ञातुं शक्यं
 तथा परस्य चित्तममुकविषयमिति ज्ञातुमशक्यं लिङ्गाद्यभा-
 वात् । चित्तमात्रं तु परस्य हर्षादिलिङ्गेन मुज्ञानम् । यदि पर-
 चित्तं ज्ञात्वा संयमेन साक्षात्कृतास्वेदानीं किमासम्बनमिति
 स्वचित्तं प्रणिषत्ते तदा तत्कालीनमालम्बनं जानाति । रागा-
 दिदृत्तपस्तु चित्ताभेदात्साक्षात्क्रियन्ते इति विशेषः ॥ २० ॥

सिद्धयन्तरमाह ।

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशा-
 संप्रयोगेऽन्तर्द्वानिम् ॥ २१ ॥

कायस्य यदृपं चाक्षुषत्वप्रयोजकमस्ति तस्मिन्संयमात्तस्य
 रूपस्य परचक्षुर्ग्राह्यत्वानुकूलायाः शक्तेः स्तम्भे प्रतिषन्धे सति
 परचाक्षुषज्ञानविषयत्वे जातेऽन्तर्द्वानं योगिदेहस्याचाक्षुषत्वं
 यथाकामं सिध्यतीत्यर्थः । एतेन स्वीयशब्दस्पर्शरसगन्धानां सं-
 यमाच्छ्रोत्राद्यग्राह्यत्वात्सिद्धिरुक्ता भवति ॥ २१ ॥

विभूत्यन्तरमाह ।

सोपक्रमं निरूपकमं च कर्म नत्संयमादपरान्तज्ञा-
 नमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

पूर्वजन्मकृतमिदानीं स्थितं “कर्म”द्विविधम् । “सोपक्रमं,” “निरूप-

क्रमं," "च" फलदानव्यापारमुक्तं शीघ्रविपाकं च सोपक्रमं; मा-
तपदेशे प्रमारितेनार्द्रचक्ष्रेण शीघ्रं शुष्यता तुल्यं, कालान्तरे
फलमदमिदानीं निर्व्यापारं चिरविपाकं निरुपक्रमं; निरात-
पदेशे पिण्डीकृतार्द्रचक्षुस्तुल्यम् । तत्र संयमेऽस्य साक्षात्कारात्तद्वि-
पाकस्यायुषोऽवमान"मपरान्त"शब्दितं ज्ञायते । परस्य प्रजाप-
तेरन्तो महाप्रलयः । नरादीनां मरणमपरान्तः । तस्य ज्ञानम-
मुष्मन्देशेऽमुककाले मम देहवियोग इति साक्षात्कारः । तत्र
सोपक्रमकर्मसाक्षात्कारे तद्विपाकस्य ज्ञाति भोगार्थं बहुश-
रीराणि गृहीत्वा योगी स्वच्छया म्रियते । एकेन तत्र तद्गोत्रे
मरणविलम्बः । प्रसङ्गाच्चाह । "अरिष्टेभ्यो वे"ति । तत्राध्यात्मिका-
रिष्टानि करपिहितकर्णपुटस्य प्राणयोषाश्रवणादीनि, आधि-
भौतिकानि यमभटदर्शनादीनि, आधिदैविकान्यक्स्मात्स्वर्ग-
दर्शनादीनि, एतान्यरिवज्जासयन्त्यग्निष्ठानि त्रिविधानि मर-
णलक्षणानि तेभ्यो वा मरणज्ञानं भवत्ययोगिनोऽपीत्यर्थः ॥२२॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

पूर्वं मैत्रीकरुणामुदितासु संयमो विहितस्तेन तासां "ब-
लानि" वीर्याणि भवन्ति । यैर्योगी प्राणिव्याघ्रस्य सुखकरः सु-
हृद्भवति, दुःखादुद्धर्ता भवति, अपक्षपाती भवति । उपे-
क्षा स्वीदासीन्यमात्रं न तस्य बलं किंचिदास्त संयमभाषा-
दित्यर्थः ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिचलादीनि ॥ २४ ॥

हस्तिहनुमद्गरुडादि"बलेषु" तद्भावने संयमात्तानि बला-
नि योगिनः प्रादुर्भवन्ति । चित्तस्य स्वतः सर्वसामर्थ्यादि-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः प्रागुक्ता । तस्याः ज्योतिःसाक्षात्काररूपप्रवृत्तेर्य आलोक आस्पदं सर्वतो विमलतं निर्मलबुद्धि-सत्त्वं, तस्य सूक्ष्मे परमाण्वादौ, भूतव्यवहिते निध्यादौ, विप्रकृष्टे मेघन्तरवर्तिरसायनादौ, “न्यासा”स्पर्शेपात्तेषां ज्ञानं साक्षात्कारो भवति । सौरालोकसंयोगाद् घटादिज्ञानवदित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं संयमेन साक्षात्कृतबुद्ध्यालोकद्वारा ज्ञानमुक्ता भौतिके तद्वद्वारा तदाह ।

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

दिवि देदीप्यमानमार्तहृदमण्डले सुषुम्नाऽऽदिद्वारेकं सह-
स्ररश्मिमालिनि “संयमाद्” दृश्याभिज्ञं चित्तं चतुर्वशभुवनानि
साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

“चन्द्रे” संयमान्नक्षत्राणां सन्निवेशविशेषं साक्षात्करोति ।
सूर्यस्य नक्षत्राभिभावकत्वाच्चसंयमात्तज्ज्ञानं न भवतीति
भावः ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्वतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

“ध्रुवे” संयमार्चीसान्ताराणां गर्वि जानाति । इयं तारा-
ज्जेन ग्रहेण सहानेन पथा एतानन्ते काल गच्छतीति ॥ २८ ॥

एवं वाह्यसिद्धीरुक्त्वाऽऽध्यात्मिकसिद्धिराह ।

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

कायस्य मध्यभागे यत्राभिचक्रमाधारसिद्धचक्राभ्यां *

चतुःषड्पत्राभ्यामुपरिस्थित दक्षपत्रम् । तस्मिन् संयमादेहस्य
संनिवेश जानाति । वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः । च्चष्टिधरमा-
सस्त्राद्यास्थिमज्जाशुक्रानि सप्त धातवः । तेषां पूर्वं पूर्वं वाह्यमि-
त्येष कायविन्यासः ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वातन्तोरपस्तात्कण्ठस्य कूपाकारः प्रदेशोऽस्ति । यत्र मा-
णादेः सद्यर्पात्क्षुत्पिपासे भवतः । तत्र संयमाच्च भ्रित्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कूपादथ उरमि कूर्माकारा नाड्यस्ति । तत्र संयमात्त-
त्सविष्टस्य चित्तस्य “स्थैर्यं” सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरःकपाले येषिच्छद्ग्रन्थारन्ध्राख्यं सुषुम्नायोगाद्दृश्य-
स्थचित्तमग्निप्रभायोगाच्च भास्वर मूर्द्धज्योतिः । तत्र संयमात्
सिद्धान्तदृश्यानि पश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

विवेकरूपातिर्हि असंख्यानं सत्सारतारकं तदर्थं सयमे
क्रियमाणे असंख्यानोपसूचकं प्रतिमयां जहमात्रेण जातं प्रा-
तिभ ज्ञानं भवति । तेन “वा” “योगी” “सर्वं” जानाति । यथा सूर्यो-
दये सूचकारुणप्रभया लोकः पश्यति तद्वत् । “राजप्रातिके” तु
सर्वनिमित्तानपेक्षमनोमात्रनन्वयं यथाऽर्थं स्फटित्युत्पद्यमानं ज्ञानं
प्रातिभा । तस्याः संयमात् प्रातिभं विवेकरूपातेः पूर्वमात्रे ता-

रक्तनुदेति । तेन सर्वं योगी जानातीति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

अधोमुखे हृत्पत्रे चित्तस्य स्थाने संयमात्सवासनस्य चित्तस्य संविद्वचनीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सन्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

पाराध्यात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभोगवृत्तेनात्यन्तभिन्नयोः “प्रत्ययाविशेषो” बुद्धिपरिणामः सुखदुःखमोहमत्पयः पुरुषस्य प्रतिबिम्बग्राहिभिरविशेषः सारूप्यं प्रतिबिम्बद्वारा सुखाधारोपः स “भोगो” बुद्धिस्थो दृश्यत्वात्परार्थः पुरुषस्य भोक्तुः शेषभूतसत्त्वात्परार्थाद्भोगाच्चित्तविविक्तोपसर्जनकक्षयरूपाज्जडाद्व्यभिचिन्त्यभावः प्रतिबिम्बः स्वार्थो नान्यशेषः । तत्र संयमात्पुरुषस्य साक्षात्कारो भवति । सोऽपि स्वमकाशेन पुरुषेण दृश्यो बुद्धिस्थो न पुरुषं विषयीकर्तुमीष्टे । किं स्वनात्माकारत्वं शून्यत्वेनात्ममात्रप्रतिबिम्बग्राहेत्वात्पुरुषज्ञानमित्युच्यते । तथा च श्रुतिः । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ ३५ ॥

संप्रत्यस्य संप्रत्यस्य पुरुषसाक्षात्कारात्प्राग्भवाः सिद्धीर्दर्शयति ।

ततः प्रातिमश्रावणद्वेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

“ततः” स्वार्थसंयमात्प्रातिभं पूर्वोक्तं सर्वमोचरं ज्ञानं मनोमात्रेण योगजशुक्रधर्मानुसृहीतेन जायते । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि क्रमेण “श्रावणेदनादर्शास्वादवार्ता” संज्ञानि “जायन्ते” दिव्यश-

व्याहक श्रोत्रं यद्य योगिनो भवति तदा तस्य श्रोत्रस्य
श्रावणमिति तान्त्रिकी संज्ञा भवति तथा घ्राणस्य घाता,
संज्ञेसाधूहनीयम् ॥ ३६ ॥

ननु तर्ह्यं योगी कृतकृत्य इत्यत आह ।

ते समाधायुपसर्गा व्युत्स्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

“ते”प्रातिभाऽऽद्यः “समाधौ”निःश्रेयसफले रतस्यो “पसर्गा”
विघ्ना भवन्ति । अतो मुक्त्यर्थो तानुपेक्षते । न ह्यात्मसम्बोधनं
विना सिद्धिकोव्याऽपि कृतकृत्यता भवति । तदुक्तम् । परमगुरुणा
“श्रीकृष्णेन” ।

एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेति ।

“व्युत्स्थाने”रतस्य तु ताः “सिद्धयो”भवन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं संयमस्य ज्ञानरूपा विभूतिमात्मवर्धनान्तामुक्ता
क्रियारूपमाह ।

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य पर-

शरीरावेदः ॥ ३८ ॥

सर्वत्र व्याप्तिशीलस्य चित्तस्य स्वशरीरमात्रे सङ्कोचेन
स्थितिर्बन्धः तस्य कारणं धर्माधर्मौ तयोः संयमेन शैथिल्यं
भवति । प्रचरत्यनेन चित्तमिति प्रचारो नाडीसङ्घः तस्या-
पि तयमेव संवेदनमधुनाऽनया नाड्या सञ्चरतीतिज्ञानं
भवति, तथा माखेन्द्रियमार्गनाडीज्ञानं भवति । तथा च चन्-
करज्जुनाशे मार्गज्ञस्य स्वपरवेदमप्रवेशश्च “चित्तस्य”परकाये
मृते जीवति वा प्रवेशो भवति चित्तमन्विन्द्रियाणि विशन्ति
मधुकरराजमिव मसिका इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्वलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उक्त्वान्तिश्च ॥ ३९ ॥

द्वयी खल्विन्द्रियाणां प्रवृत्तिः । बाह्याऽऽद्याऽऽलोचनरूपा,
आन्तरी जीवनयोनिप्रयत्नरूपा सर्वकरणसाधारणी, अस्या
कार्याः पञ्च प्राणादयः । तत्र नासिकाऽग्रादाह्वय स्थितः प्राणः,
आह्वयदाद्यानाभि स्थितः समानो मुक्तं सर्वं नयतीति, आ-
नाभेरापावतलं स्थितोऽपानो मलमपनयतीति, आनासा-
ग्रादाशिरो वृत्तिरुदान उक्त्वान्तिहेतुः, सर्वदेहव्यापी व्यानः,
तेषु प्राणः श्रेष्ठः । तत्रोदानस्य सयमेन जयादधिपङ्ककण्ट-
कादिष्वसक्तो योगी लघुत्वादुपरि गच्छति, स्वेच्छया मरणं
च समत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

समानजयाऽज्वलनम् ॥ ४० ॥

नाभिनिकटस्थामिव्यापिनः समानस्य वशीकारादग्ने-
“ज्वलन”भवति, येन ऊरुसन्निव दृश्यत इत्यर्थः । एवं प्राणा-
विजयात्स्वेच्छया तन्निर्गतासिद्धिर्बोध्या ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

आहङ्कारिकस्यापि श्रोत्रस्याकाशेनाधाराधेयभावोऽस्ति ।
उपलक्षणमेतत् । त्वग्वाय्वोः, चक्षुस्तेजसोः, रससन्धोः, घ्राणभूम्भोः,
सम्बन्धेषु संयमादिव्यापनीन्द्रियाणि आवगावेदनाऽऽयुक्तसंज्ञानि
सम्भवन्ति, यदिव्यशब्दादीन्युपज्जानातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाका-
शगमनम् ॥ ४२ ॥

तयोः संयोगं जित्वा लघुनि वसादौ वा वद्भावेन स-

माभिना सद्युकायो भूत्वाऽऽदौ जले विहरति । तत ऊर्ध्वनाभितनुषु विहरति । पश्चात्सूर्यरश्मिषु । ततो यथेष्टमाकाशे गच्छतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४३ ॥

देहेऽहंभावे सत्त्वेव; मे मनो बहिरस्त्विति कल्पनया मनसो देहः "द्रोहि" दृष्टिस्त्राभो भवति, सा कल्पिता विदेहाऽऽख्या धारणा तथा देहेऽहंभावत्यागे सति स्वत एव बहिर्दृष्टिस्त्राभो भवति सेयमकल्पिता "महाविदेहा"ऽऽख्या धारणा । "ततः" प्रकाशस्वभावस्य चित्तस्य क्लेशकर्माद्यावरणक्षयो भवति । ततः सर्वज्ञत्वलाभ इत्यर्थः । पञ्चभूतानां स्थूलं दृश्यमानमवयवसंस्थानं पृथिवीत्वादिकातिमत्र क्रमेणैकैकन्यूनैः शब्दादिभिः पञ्चगुणैः स्पृशैर्दुःक्षामित्येकं रूपम् । अथ द्वितीयं तेषां स्वरूपं क्रमेण काठिन्यक्लेशोष्णमेरण्यसर्वगतत्वलक्षणं, मेरणा वायोस्तृणादिवाहकत्वम् । अथ तृतीयं तेषां रूपं सूक्ष्मं कारणं परमाणुवत्, तेषां सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राणि । अथ चतुर्थं तेषां रूपं गुणत्रयं तद्वि स्वकारणत्वेनान्वेतीत्यन्वयः सामान्यम् । अथ पञ्चमं तेषां भूतानां रूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्गतामर्थ्यं गुणानिष्ठं स्वेषु गुणान्वयादागतम् । एवं भूतानां पञ्चरूपेषु कार्यस्वरूपद्वयं स्थूलादिक्रमेश संयमाद्भूतानि योगिसङ्कल्पानुसारीणि भवन्ति, वस्तानुसारिण्य इव गाव इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिधा-

तश्च ॥ ४४ ॥

“ततो”भूतजयाद्योगिनोऽस्मिमाद्यष्टसिद्धयः प्रादुर्भवन्ति । प-
रमाणुतुल्यत्वमणिमा, विभुत्वं माहिमा, तूलपिरदवलघुत्वं ल-
घिमा, मेरुवद्गुरुत्वं गरिमा, अङ्गुल्या चन्द्रसंस्पर्शनं प्राप्तिः, स-
त्पसङ्गुल्यत्वं आकाशमयम्, भूतनियन्तृत्वं वाशित्वं, भूतसृष्टृत्वमी-
शित्वमि, सृष्टैश्वर्याणि । अत्र प्राप्त्यन्तानि स्थूलसंयमात्सिद्धयन्ति
स्वरूपसंयमात्प्राकाशमयम् । अरशिष्टं हेतुसंयमादिति विभागः ।
“कायसम्प”दृश्यते, तस्य कायस्य भूतधर्मैः काठिन्यादिभिरन-
भिघातश्च भूतजयात्सिध्यति । येन शिलाऽन्तः प्रविशति, शी-
तोष्णाद्ययो न बाधन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४५ ॥

षष्ठुःप्रियं रूपं, लावण्य सर्वाङ्गसौन्दर्यं, बलं वीर्यं, वज्र-
स्येव संहननमवयवव्यूहे यस्य तद्भावो वज्रसंहननत्वं, हनुमति
प्रसिद्धम् ॥ ४५ ॥

भूतजयानन्तरमिन्द्रियजयोपायमाह ।

ग्रहणस्वरूपास्मिताऽन्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४६ ॥

‘शब्दः पञ्चादिः, स्पर्शः शीतादिः, रूपं पीतादिः, रसो
मधुरादिः, गन्धः सुरभ्यादिरिति, सामान्यविशेषात्मकशब्दा-
दिगोचराः पञ्च वृत्तयः कार्याः श्रोत्रादीन्द्रियाणां ग्रहणानि
प्रथमं रूपं, प्रकाशकृत्त्वं स्वरूपं तेषां द्वितीयं, अस्मितालक्षण-
सात्त्विकाहङ्कारः कारणं तेषां तृतीयम्, । अन्वयार्थरत्त्वे चतुर्थ-
पञ्चमे व्याख्याते । तेषु पञ्चास्त्रिन्द्रियरूपेषु सयमा“दिन्द्रिय-
जयो”भवति ॥ ४६ ॥

ततः किं वचाह ।

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४७ ॥

मनोवत्कायस्यानुत्तमो गतिलामो “मनोजनित्व,” विदे-
हानपेक्षाणामिन्द्रियाणां दूरवाह्यार्थज्ञाने विकरणात् “विकर-
णभावः,” प्रधानस्यान्वयस्य चतुर्थरूपस्य जयः सर्वजगद्वांश-
त्वमिति सिद्ध्य इन्द्रियजयाद्भवन्तीत्यर्थः । एता अणिमाद्याः
प्रधानजयान्ताः सिद्ध्यो ऽस्मिन् शास्त्रे “मधुमतीका” उच्यन्ते, म-
धुन एकदेशवदास्वाद्यन्त इति मधुमतीका मधुतुल्या इत्यर्थः ।
यद्वा । स्यूतादिप्रधानान्तवस्तुविषया योगजन्यवर्तमानप्रज्ञा
मधु तत्प्रतीकं कारणं साक्षात्कृतं भूतेन्द्रियजयद्वारा यातां
ता मधुमतीकाः ॥ ४७ ॥

एवं सयमज्ञानक्रियासिद्ध्यः साक्षाच्छ्रद्धाद्वारा आवि-
वेकख्यास्यया उपन्यस्ताः । संमति विवेकख्यातेरवान्तरसि-
द्धिमाह ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वमावाधि-

ष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४८ ॥

पूरोक्तस्वार्थसंयमेन निर्दूतरजस्तपोमलस्यान्तःकरण-
स्य जये वशीकारसंज्ञायामपरस्या विरक्तौ स्थितस्य बु-
द्धिमत्त्वात्मनोर्भेदख्यातिर्जायते तन्मात्रस्य तदावृत्तिपरस्य
योगिनः सर्वेषां भावना प्रधानतत्परिणामानामधिष्ठातृत्वं
नियन्तृत्वं सर्वेषां भूतभवनद्वाविना ज्ञातृत्वं च सिद्ध्यति । एषा
“विशोका” नाम सिद्धिः ॥ ४८ ॥

अधुना विवेकख्यातेर्मुख्यां सिद्धिमाह ।

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

तस्यां विशोकायां सिद्धौ वैराग्यात्तद्धेतौ विवेकख्या-
तावपि वैराग्य परं भवति । ततो दोषाणां क्लेशानां बीज भ्रा-
न्तिसंस्कारस्तस्य क्षये सर्वात्मना तिरोभावे सति चित्तस्य प-
रवैराग्यसंस्कारशेषतायां पुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठितं "कैवल्यं" मि-
द्वयति । इयं "संस्कारशेषा"ऽऽख्या सिद्धिः ॥ ४९ ॥

अत्र विप्रोत्पत्तौ निराप्तोपायमाह ।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सद्ब्रह्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गा-
त् ॥ ५० ॥

चत्वारः सत्त्वमी योगिनः । प्रथमकल्पिको, मधुभूमिकः,
प्रज्ञाज्योतिरतिक्लान्तभावनीय, अत्र । तत्राद्यः संयमे प्रवृत्तमात्रो-
न किं चित्त्वरचिच्चादिकं जानाति । द्वितीयः संप्रज्ञातयोगेन
मधुमती चित्तभूमिमृतम्भराप्रज्ञाज्वल्य सत्त्वा भूतेन्द्रियाणि
साक्षात्कृतानि विजिगीषते सत्त्वद्वारा पूर्वोक्ताः क्रमेण मधु-
प्रतीका विशोका संस्कारशेषा चेति तिस्रो भूमीलब्धुकामः ।
तृतीयस्तु जितभूतेन्द्रियत्वान्महेन्द्रादिभिरसोभ्यो सत्त्वभूमि-
द्वयो विशोकाऽऽदिभूमिद्वयसिद्धान्तपथा स्वार्थसंयमयत्रा-
न् । चतुर्थस्तु भगवान्महाऽनुभाषो लब्धविवेकान्तभूमिप्रवे-
दिरक्तो विप्रशङ्काशून्यो जीवन्मुक्तश्चतुर्थभूमौ वर्धते । यस्य स-
प्तथा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा, व्याख्याता । तत्राद्यस्य योगिनो देव-
निमन्त्रणयोग्यता नास्ति । अतः परिशेषान्मधुभूमिको योगी द्वि-
तीयो यस्तस्य स्थानिभिः तत्तत्स्थानस्वामिभिर्बिहन्द्रादिभिरुप-
निमन्त्रणं प्रार्थनं क्रियते, भोः इहास्थतां स्वर्गादिस्थाने, रम्यता
कमनीयं कन्या, दिव्योऽयं भोगो, रसायनमिदं जरामृत्युनि-
वारकमिदं कामं यानमि, सेवप्रार्थने सद्भः कामः, अहं य-

माय योगप्रमाण इति स्मय, अथ न कर्तव्यः । किं त्वित्य तत्र दोष
भावयेद् घोरेषु संसाराद्गारेषु पापच्यमानेन मया जन्ममृति-
मवन्धचक्राब्देन कथं चिदाभादितः क्लेशकर्मान्यकारविध्वमि-
योगमदीपः, तस्य चेतो तृष्णाभोनयो विषयवायवः प्रतिपत्ताः, स
त्वरह लब्धालोकः कथमनया मृगतृष्णया बध्धितः; तस्यैव
पुनः पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामि, ति स्व-
स्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येव नि-
श्चितमतिः, समाधिं भावयेत् । सङ्गे पानित, स्मये कृतकृत्यमन्य
स्य योगासिद्धिः, ततो योगभ्रष्टस्य पुनः संसारस्यानिष्टस्य प्र-
सङ्गात् सङ्गस्मययोरुत्तरणं कैवल्यविघ्ननिरासोपाय इत्यर्थः ॥५०॥

पूर्वं बुद्धिमतिर्बिम्बितपुरुषस्य स्वार्थसयमाचारक विवे-
कज्ञानमुक्त, तत्रोपायान्तरमाह ।

क्षणनक्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

अभेद्यः कालभागः सत्यः स्रणः । अन्ये मुहूर्त्तादियः का-
लभागाः स्रणसमूहरूपा असत्याः । न हि स्रणानां समूहो व-
स्तुमन् तत्रायमस्मात्पूर्वस्रणोऽयमुत्तरस्रण इति स्रणानां,
तेषां क्रमस्य, पौर्वापर्यस्य संयमाद्विस्तृष्टाणां भेदसाक्षात्का-
रो विवेको भवति । तेन च शुगपद्विषदादीनां पुरुषान्तानां
ज्ञानसाक्षात्कारात्मकं जायते इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इदं स्रणसयमजं ज्ञानं सर्वविषयमिश्रं नश्यते । संप्रति
सूक्ष्मं तस्य विषयविशेषमाह ।

जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदे तुल्ययोस्ततः प्र-
तिपत्तिः ॥ ५२ ॥

अवच्छेदो निश्चयः । लोके हि भावानां त्रयो भेदनिश्चय-
 हेतवः । तत्र देशेन लक्षण्येन च तुल्ययोगोगवयपोज्ञासा भेदधीः ।
 देशजातिभ्यां तुल्ययोगवोः कृष्णश्वेतादिलक्षण्येन भेदधीः । जा-
 तिलक्षणाभ्यां तुल्ययोरामलकयोः पूर्वोत्तरादिविशेषभेदादे-
 दनिश्चयः । यदा पुनर्योगिनो ज्ञानपरीक्षार्थं केन चित्पूर्वदेश-
 स्थमामलकमुत्तरामलकदेशे विन्यस्योत्तरामलकमन्यव्यासक्ते
 योगिन्यपहृतं, तदा तयोरापलकस्वजातिरूपपरिणामादिल-
 क्षणेन देशेन च “तुल्ययो”र्जात्यादिभिरन्यत्वादिभिरन्यथासंभवात्
 “ततः” सख्यसमयमजविवेकज्ञानादेवान्यत्वमतिपत्तिर्योगिनो भ-
 वति । यस्मिन् क्षणे पूर्वामलकमुत्तरत्र विन्यस्तं, तस्मात्प्राचीन-
 क्षणेषु तस्मिन्पूर्वदेशस्थरूपपूर्वपरिणाममाला जाता नोत्तरा-
 मलकं, तस्य तेषु क्षणेषुत्तरत्वपरिणाममालावत्त्वात् । तथा च स-
 यक्रमहो योगी तयोः पूर्वोत्तरस्वपरिणाममालाक्षणेभ्योऽस्य
 सख्यस्यानन्तर्यं ज्ञानमधुनेदमुत्तरीमतः प्राक् पूर्वं नोत्तरमिति
 भेदं निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति

विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५३ ॥

तत्तत्संयमात्मवस्तुतोक्ता, सा प्रकारमात्रविषया यथा रसवत्त्वा
 निष्पन्नेः सर्वैर्व्यञ्जनैर्मुक्तमिति सर्वैर्व्यञ्जनमकारैर्मुक्तमिति गम्यते ।
 तत्रथा पुनः पात्रस्थैः सर्वैर्व्यञ्जनैरुपनीतं सर्वमन्नं मुक्तमित्युक्ते
 स्वरूपतः प्रकारतश्च निशेषं मुक्तमिति गम्यते, तद्वद्विदं सख्यसं-
 यमजं विवेकज्ञानं सर्ववस्तुस्वरूपविषयं, “सर्वथाविषयं” सर्वप्रका-
 रविषयं, पुरुषतत्त्वावगाहित्वात्संसारसागराचारयतीति “ता-
 रक” मङ्गल “मक्रम” युगपदेव करतलामलकपत्तत्सर्वसमूहावलम्बन-
 मित्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं विवेकख्यातिकोष्ठाऽवधिकान् तच्चद्विभूतिफलान् संप्रपानुपन्यस्य तादृशविवेकख्यातिकाष्ठाऽस्तु वा मा वा सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारमात्रं मुक्तये कल्पत इत्यभिप्रेत्याह ।

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५४ ॥

निरस्तसमस्तरजोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य विवेकख्याता संस्कारशेषस्य सर्वदृष्टेशून्यत्वं शुद्धिः, पुरुषस्यापि नित्यशुद्धस्य तदा कल्पितभोगशून्यत्वं शुद्धिः, एवं तयोः “शुद्धिसाम्ये” सति “कैवल्यम्” । तच्चद्विभूतयस्तु श्रद्धोत्पादनार्थमुपन्यस्ताः । कैवल्यं तु बुद्धिविलसत्कपुरुषसाक्षात्कारमात्रादविद्यानिवृत्त्यावनागतदुःखानुत्पादरूपं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति विभूतिपादः ॥ ३ ॥

संज्ञसाधनसिद्धीनां या स्यात्सिद्धिरनुत्तमा ।

कैवल्यरूपा तन्मात्रं सीतारामं त्रयाम्यहम् ॥

प्रथमद्वितीयपादयोर्योगतत्माधने प्रतिपादिते । तृतीये सं-
यमसंज्ञमृत्तरङ्गत्रये संयमस्य लक्ष्म्याः परिणामभेदाः सिद्धय-
श्चेक्ताः । तत्र काश्चिद्वितीयानागतज्ञानादिसिद्धयः श्रद्धाद्वारा
कैवल्ययोगस्याङ्गम् । काश्चिदिन्द्रियजयादयः साक्षादङ्गम् । तार-
कसंज्ञिविवेकज्ञानसिद्धिर्योगस्य फलमिति निरूपितम् । इदानीं
कैवल्यस्वरूपं प्राधान्येन प्रतिपादनीयं, तदर्थं कैवल्यभागीयं
चित्तं परलोकः सणिकविज्ञानातिरिक्तात्मा चित्तविकारसु-
खादिभोक्ता धर्ममेघश्च वक्तव्यः, मासङ्गिकं चान्यद्वक्तव्यमिति
चतुर्थः पाद आरभ्यते । तत्र प्रथमसिद्धविशेषु कैवल्ययोग्यं
चित्तं वक्तुकामः पूर्वोक्तसिद्धीनां हेतुमेवास्पृशद्विधत्स्वमाह ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

जन्मना यसादीनामाकाशगमनादिसिद्धिः कपिलादीनां
च सांसिद्धिकीत्युच्यते । औषधिविशेषसेवया माण्डव्यादीनाम् ।
मन्त्रजपेन केषां चिदाणिमादिसिद्धिः । तपसा विश्वामित्रा-
दीनां सिद्धिः । एताश्चतस्रः “सिद्धयः” पूर्वजन्माभ्यस्तयोगजा
एव जन्मादिनिमित्तेन व्यज्यन्ते । अत एव योगाभ्यासे वि-
श्वासेन मृत्तितिरिह सिद्धयदर्शनेऽपि जन्मान्तरे साफल्यम् ।
“समाधिजास्तु” पूर्वपादे व्याख्याताः ॥ १ ॥

ननु तपःप्रभावादिहैव नन्दीश्वरस्य श्रीगौरीवल्लभकटा-
सवीक्षणं देवशरीरपरिणामः श्रूयते । तत्र न तत्राप्यनर-
देहो देवादिदेहस्योपादानं तस्मिन् स्थिते परिणामान्तरायो-
गाश्रयस्याहेतुत्वात् । नापि तदवयवा एवोपादानं नरदेहमात्र-

हेतोर्विलसङ्गकार्यकारित्वायोगादिसाशङ्काह ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

प्रधानादेयः पृथिव्यन्ताः प्रकृतयस्तासां सर्वत्र सत्त्वा-
मरादिदेहावयवेषु तासामापूराद्धर्मादिनिमित्तानुरोधेनावय-
वानुपवेशा “जात्यन्तरपरिणामो” युज्यते यथाऽग्निरुणस्य मकु-
खनुप्रदाहनादौ बहुवृणादिमण्डलन्यापित्वं तद्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु प्रकृत्यापूरो धर्मादिनिमित्तमपेक्षते न वा । न चेत्स-
र्वत्रापूरापत्तिः । नायः । धर्मादेः प्रवर्तकत्वे पुरुषार्थः प्रवर्तक
इति सिद्धान्तविरोधादित्यत आह ।

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः

क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निरीश्वरसारूपे हि पुरुषार्थ एवानागतः प्रकृतीना
प्रवर्तकः । अस्माकं तु सेश्वराणां तदुद्देशेनेश्वरः प्रवर्तक इत्यु-
द्देश्यतया पुरुषार्थः प्रवर्तक इत्युच्यते । “निमित्तं” तु तांसां न
प्रवर्तक तत्कार्यत्वात् । किं तु “ततो” निमित्ताद्वरणस्य मतिव-
न्त्यस्य बाधो भवति धर्मेणाधर्मेनिरासे प्रकृतयः स्वयमेव
देवादिपरिणामे प्रवर्तन्ते पापातिशयेन पुण्यमतिवन्त्ये सति
तिर्यगादिपरिणामो यथा मंदूपस्य सर्पपरिणामः । “क्षेत्रिक-
वत्” इति यथा क्षेत्रिकः कृषीवलो जलीस्योजनदेशादिवरणभे-
दनयात्र करोति ततो जल स्वयमेव केदारान्तरे प्रवर्तते त-
द्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु यदा योगी पुण्यपद्मोगार्थं बहून्कार्यानि निमित्तीते
तदा तेषु चिन्तानि कुतो भवन्त्यत आह ।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

योगश्रवणानिर्माणन्त इति निर्माणानि चित्तानि योगिस-
कृत्वापीनप्रकृत्यापूरात्कायवदहङ्कारात्मकतेर्जायन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तां हि चित्तानां भिन्नभिन्नाभिप्रायत्वाद्योगिनो भोगासि-
द्धिरित्यत आह ।

प्रकृतिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

निर्मितचित्तानां योगी स्वभोगानुकूलप्रवृत्तिविशेषनिपा-
यकं चित्तं निर्मयतीति योगबलात् “चित्त” तेषां नायक भवति
तेन भोगस्तदनुसन्धानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं जन्मादिभिः पञ्चविधानि सिद्धचित्तान्युक्तानि ते-
ष्वपवर्गभागीय चित्तं निर्दारयति ।

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

“तत्र” तेषु जन्मादिज्ञेषु यत्समाधिर्न तदनाशयं क्ले-
शवासनाशून्यं मोक्षयोग्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

योगिनिश्चितवत्कर्माणि विलसन्ति मित्याह ।

कर्मांशुकुक्लृप्तां योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

वाक्यनससाध्यं ध्रुवैकफलकं शुक्लं कर्म स्वाध्यायतपःशी-
लानां भवति । दुःखैकफलकं कर्म कृष्णं दुरात्मना भवति । दु-
खदुःखमिश्रफलकं बाह्यसाधनसाध्यं शुक्लकृष्णं सोमपागादि-
रतानां भवति । तत्र ब्रवीत्यादिवचनेन पिपीलिकाऽऽदिपारेपीडया
वशिष्टादानादिपरानुग्रहेण च योगादिदं “त्रिविध” कर्म “त-

रेषाम"योगिनां भवति । "योगिनस्तु" मंन्यासिनो वाङ्मसाधनसा-
ध्यकर्मत्यागाच्च शुक्लकृष्णं कर्म, स्त्रीणक्लेशत्वाच्च कृष्णं, यो-
गश्रद्धास्य फलमनभिध्यायेश्वरार्पितत्वाच्च शुक्लं कर्मास्ति, अ-
तोश्चतशुद्धिविवेकरूपातिद्वारा मोक्षैकफलक"मशुक्लाकृष्णं"
“कर्म”स्यार्थः ॥ ७ ॥

कर्मणः प्रसङ्गाद्वासनाऽभिष्यक्तिफलमाह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिष्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

“तत”स्त्रिविधात्कर्मणो मरणकालानन्तरं जात्यायुर्भोगरू-
पाविपाकदानावाभिष्यक्तौ तस्य विपाकस्यानुगुणानां “वा-
सनानाम”भिष्यक्तिर्भवति न विरुद्धानामित्यर्थः । देवत्वमाप्तौ
चित्रे प्रसुप्ता एव नरकभोगवासना भवन्ति तासामभिष्यक्तौ
दिव्यभोगायोगादिति भावः ॥ ८ ॥

ननु स्वर्गदेशे देवजन्मनि जातास्तद्भोगेभ्यो वासनाः कथं
नरव्याघ्रादिजन्मतदस्यव्यवधानानन्तरं पुनर्देवजन्मभ्यभि-
ष्यज्यन्ते । अनन्तरजन्मपूर्ववासना एव पूर्वदिनवासनावत्कुतो
न व्यज्यन्त इत्यत आह ।

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्का-
रयोरैकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

अपि सुप्तोत्थितस्यानन्तरपूर्वदिनोत्पन्नजवासनाः प्रा-
येणाभिष्यज्यन्तेऽव्यवधानात् तथाऽप्यनादिप्रसारे येन-
कर्मणा यज्जन्मनि भोगैर्वासनाः सञ्चिताः तासां जन्मको-
ट्या देशेन कल्पशेतेन च व्यवहितानामपि तज्जातीयेन कर्म-
णा यज्जन्मनि पुनः प्राप्ते सति तेनैव कर्मणा जन्मना वाऽभि-

व्यक्तानामानन्तर्यमव्यवहितत्वं स्मृतिद्वारा योगादिहेतुत्वमिति यावत् । विजातीयकर्मारब्धानन्तरपूर्वजन्मवासनानां व्यवज्ञकाभावात् प्रसृष्टेरेव व्यवहितानामपि कर्मजन्मनोरभिव्यञ्जकयोः सत्त्वादभिव्यक्तिर्युक्ता । न च विजातीयत्वेऽप्यव्यवधानादनन्तरपूर्ववासना एव ताभ्यां स्मृत्याद्यर्थमभिव्यज्यन्तामिति वाच्यम् । स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वाद्यमर्थः क्रिया ज्ञानमन्यद्वा रागादिकं चात्त्यात्मना स्थितः संस्कारः । स च स्वसमानविषयकक्रियास्मृत्यादिहेतुः । क्रियासंस्कारः क्रियात्मना, ज्ञानसंस्कारः स्मृतात्मना, मन्यसंस्कारोऽन्यात्मना, परिष्कृत इति यावत् । एवं स्मृतिसंस्कारयोरभेदेऽनैकविषयत्वेन चैकरूपत्वात् आनन्तर्यशब्दितः कार्यकारणभावो न विजातीययोः । न हि व्यवधानं संस्कारस्य विरूपकार्यकारित्वमापादयति घटानुमनजसंस्कारादनन्तरमननुभूतस्मृत्यापत्तेरिति ॥ ९ ॥

- ननु जन्मान्तरितवासना न समीति वदन्तं चार्वाकं प्रसाह ।

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वाद् ॥ १० ॥

न केवलं “तामां” वासनानामानन्तर्यं किं त्वनादित्वमपीति चार्थः । कुतः । सदाऽहं भूयासीमसीशिषो मरणशक्तस्य नित्यत्वात्सर्वजनेष्वव्यभिचारादित्यर्थः । इदमत्राकृतम् । जातमात्रस्य कम्पाद्यनुमितो मरणशक्तो द्वेप्यदुःखस्मृतिमव्यभिचारात्कल्पयति, सा वासना, साऽपि मरणजदुःखानुभवः, सोऽस्मिन्नन्वयसम्भाव्यमानो जन्मान्तरं, कल्पयतीत्यनादित्वसिद्धिरिति । ननु देहस्यानात्मत्वे कस्य जन्मपरणत्रासः प्राप्तोऽनाद्यन्तस्योभयत्वादिति चेत्, वितस्येति श्रूयः तस्यैव

अनाविवासनाऽनुविद्धस्याचित्तस्याहङ्कारिकत्वेन विभुनस्तत्त-
रेहसङ्कोचविकासशीलवृत्तिलाभो जन्मवृत्त्युपरमो मरणं तत्काले
दुःखमित्यादिमर्ममंसारः ॥ १० ॥

नन्वनाविवासनानां कथमुच्छेदस्तत्राह ।

हेतुफुलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेवामभा-
वे तदभावः ॥ ११ ॥

नैताः पुरुषवदनादयः किं तु कार्या एव प्रवाहानादयः
अतः कारणाच्छेदादुच्छेदस्तम्भवः । तथा हि पूर्वपूर्वभ्रमसंस्का-
रमक्षणाविद्याऽहमित्योस्मताहेतुः सा च नरोऽहं ममेदम-
त्तिष्ठमिति भ्रमहेतुः सोऽपि रामदेवयोस्तौ च परनिग्रहादिद्वारा
धर्माधर्मयोस्तौ च योगे सोऽपि वासनानु ताः पुनर्भ्रमादि-
पननादिसमाख्यक्रमनिशमावर्तते । तत्र वासनानां क्लेशकर्माणि
हेतवः, त्रेहायुर्मोहाः फल, चित्तमाश्रयः, शब्दादिकमासम्बन्धम्,
एतैः "संगृहीतत्वा"द"वा"क्रियायोगाद्भ्रमयोगजाविभ्रवविवेकख्या-
या उच्छेदे सति कारणानामभावादुच्छेदो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु सता सस्काराणां कथमभाव इत्यत आह ।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वमेवाद्वर्माणाम् ॥ १२ ॥

नासतामुत्पादो न सता विनाशः "नामतो विद्यते भावो ना-
भावो विद्यते सत" इति परमेश्वरगीताश्रुतेः । "वेदाहं समतीतानि
वर्त्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च गूढानी"ति वर्तमानवदतीता-
नागतस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वोक्तेश्च न ह्यसतः प्रत्यक्षवेद्यत्व सम्भवति
तस्मादतीतानागन धर्मजात धर्मिणि शक्तिरूपेणास्तेव यत्प-
रिणामनपक्षतमादिना योगिनः साक्षात्कुर्वन्ति कुलालादयश्च

बुद्धावालिलेख्य कुर्वन्ति यदाऽन्वयी धर्मा स्थिर एक उक्तः ।
ननु तर्हि वासनाऽऽदिवन्वसत्त्वात्तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यमिति चेन्न । ध-
र्माणामनामताद्यध्वनां भेदाद्वर्तमानाध्वनि हि दुःखादिवासना-
चित्र साधिकारमसंख्येषपरिणामशीलं चित्तं भोग्यताऽऽपन्नं
बन्ध उच्यते । तत्त्वज्ञाने सति निरधिकारमतीताध्वनि प्रवेशितं
प्रकृत्यात्मना सदपि पुनरुत्थानबीजस्य कर्तव्यपुरुषार्थस्य कृ-
तत्वाच्च पुनरावर्तत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तं तत्र किं स्वरूपमित्यत आह ।

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

व्यक्ता वर्तमानाध्वानः, सूक्ष्मा अतीतानागताध्वानः, ते म-
हदादयो घटादिविशेषान्ताः गुणात्मानः सत्त्वरजस्तमःस्व-
रूपा इत्यर्थः । सर्वे भावाः सुसदुःखमोहात्मकगुणान्वितत्वेन
तत्प्रकृतित्वात्तत्स्वरूपा एव यथा घटादयो मृदान्विताः मृ-
तस्वरूपाः प्रकृतिविकारयोर्भेदाभेदरूपतावात्स्यात्तत्र गुणाः
परिणामिनित्याः । अन्ये सर्वे भावाः प्रतिसङ्गपरिणामाः स-
णविध्वंसिनः । पुरुषस्तु कूटस्थः । तदुक्तं भाष्ये ।

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकमिति ॥

ऐन्द्रजालिकवत्सङ्गाविध्वंसीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु यदि त्रयो गुणाः परिणामिनः तर्हि परिणामानां
प्रत्येकमेकत्वं न स्यात् न हि मृत्तन्तुदुग्धानामेकः परिणामो
दृष्ट इत्यत आह ।

परिणामैकत्वाद्दस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

बहूनामप्येकः परिणामो दृष्टः यथा रुमास्थले क्षिप्तानां
गजाभादीनामेको लवणपरिणामः, वीर्यतैलाधीनामेको दीपप-
रिणामः, मृदादीनां त्वद्वाहित्वाभावाच्च परिणामैकत्वम् । गुणा-
नां तु परिणामस्याङ्गाङ्गिभाजस्यैकत्वाद्वस्तुनो बहुदावेतच्चमे-
कत्वं युज्यते । तत्र सत्त्वस्पाङ्गित्वे गुणत्रयादेको महान्, तस्मा-
देकस्माद्रजःप्रधानादहङ्कारः, तमःप्रधानात्पञ्च तन्मात्राणि मत्स्य-
कमेकत्ववन्ति भेदेन्ति, अहङ्कारात्मास्थिकादुदीन्द्रियाणि, रा-
जसात्कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकान्मनः । एव यद्वतन्मात्रस्याङ्गि-
त्वे ससाक्षातः पञ्चतन्मात्राणामेकः परिणामः । एव स्पर्श-
रूपरसगन्धतन्मात्राणां क्रमेशाङ्गित्वे वाय्वग्न्यम्बुवनपः प्र-
त्येकं जायन्ते । एकस्माद्ब्रह्मः परिणामास्तु बहुपरिणामवासना-
रूपशक्तिबौचस्यादिसल विस्तरेण ॥ १४ ॥

अनु क्षणिकविज्ञानात्मकचित्तातिरिक्तं वस्तु नास्तेव य-
स्मिन् तद्विज्ञानाभिज्ञं, यथा विज्ञानं, प्रमेयाश्च घटादयोऽतः
कस्यैकत्वानानात्वचिन्ता चित्तमेव क्षणादि समनन्तरप्रत्ययात्म-
कवासनाविचित्रं द्रव्यगुणात्मना भावीति वदन्त बौद्ध प्रत्याह ।

वस्तुसाम्येऽपि चित्तभेदात्तयोर्निभक्तं पन्था ॥ १५ ॥

तयोश्चित्तवस्तुनो "विभक्तः" "पन्था" भिन्नो मार्गः विज्ञाना-
र्थयोर्भेद इति यावत् । कुतो वस्तुनः स्त्रीपिषडादेः साम्येऽपि
चित्तानां भेदाद्यदेकस्यां नाग्यां पत्युः सुखविज्ञानं, सपत्न्या
दुःखविज्ञानं, तदलाभे कामुकस्य मोहो विषादस्तद्विज्ञानं, नि-
ष्कामस्यापेक्षाविज्ञानं, सर्वेषां वा त्वया दृष्टा सा मयाऽपि
दृष्टेत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानादेकं वस्तुनेकं विज्ञानमिति तयो-
र्भेदः । यदकं तदनेकभ्यो भिन्नं, यथा नीलविज्ञानं पीतवि-

ज्ञानेभ्यः, एकं च वस्त्वतः स्वगोचरानेकविज्ञानेभ्यो भिन्नम् ।
न च प्रमेयस्य प्रमेयत्वं युक्तम् । एकत्वे विषयविषयित्वविरोधाद्वा-
द्यार्थाभावे विज्ञानानां नीलपीताद्याकारत्वायोगाच्च । न च प्र-
मेयात्मकवासना तत्र हेतुरिति वाच्यम् । नष्टस्याहेतुत्वात् । न चै-
करूपाद्वर्थात्तत्र कथं चित्तचैचिच्छ्रमिति वाच्यम् । अर्थस्य वि-
शुणत्वाद्धर्माधर्माविद्याऽपेक्षयाऽर्थगतानां सत्त्वरजस्तमसामुद्रेका-
त्सुखदुःखमोहविज्ञानहेतुत्वं तत्त्वज्ञानापेक्षया गुणानां साम्या-
वुपेक्षाहेतुत्वमिति युक्तत्वाच्चस्मादस्ति विज्ञानातिरिक्तोऽर्थः ॥ १५ ॥

यत्तु कश्चिदाह । अस्तु विज्ञानादन्योऽर्थः स तु जडत्वा-
द्विज्ञानग्राह्यः प्रातिभासिको नाज्ञातोऽस्तीति । स वक्तव्यः कु-
तस्तस्योत्पत्तिरिति, ग्राहकविज्ञानाच्चित्तादिति चेत् किमेक-
चैत्रचित्तस्य घटवस्तुकार्यम्, उत चैत्रमैश्वर्यानेकचिदानां, नाथ-
इत्याह ।

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं

स्थात् ॥ १६ ॥

यद्येकचित्तस्य कार्यं घटवस्तु तदा तस्मिन्निष्ठे पटादिषु
व्यग्रे तद्वत्त्वमप्रमाणकं किञ्चिदस्ति । न चेष्टापत्तिः ।
पुनस्तदर्थेन सोऽयमिष्यवाचितप्रत्यभिज्ञानादेकस्य व्यग्रत्वेऽप्य-
भ्यन दृश्यमानत्वाच्च तस्माच्चैकचित्ततन्त्रं वस्तु नाप्यनेक-
चित्ततन्त्रं प्रातिभासिकस्य स्वग्रहदेकचित्ततन्त्रत्वनियमात्पूर्व-
भेकेन दृश्यमाने घटे बहुचित्तैः पश्चात्सम्बन्धे विलक्षणपटा-
न्तरोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च सामग्रीवैलक्षण्यात् । किं चोदरदर्शनकाले
पृष्ठभागो नास्तीत्युदरर्पाय न स्यात् तस्माच्च प्रातिभासिक
वस्तु किं तु चित्तातिरिक्तं स्वतन्त्रमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ननु सिद्धान्ते विभुनश्चित्तस्य सर्वसम्बन्धात् सदा सर्वं ज्ञायेतेत्यत आह ।

तदुपरागापेक्षत्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

यद्यप्याहङ्कारिकत्वाच्चित्तेन्द्रियाणि विभूनि तथाऽपि तेषामहङ्कारे सुप्तानां सम्बन्धो विषयस्य स्फूर्तविहेतुः किं तु कर्मणाऽभिव्यक्तानां देहस्थानां, तथा चेन्द्रियद्वारा येनार्थेन "चित्तस्यो"परागः तस्मिन्नर्थे चित्तं स्वनिष्ठचित्प्रतिबिम्बरूपां स्फूर्तिं धत्ते तमर्थं स्वाकारवृत्तिद्वारा बुद्धिस्त्यप्रतिबिम्बद्वारा पुरुषश्चेतयते नान्यमिति "वस्तु" "ज्ञाताज्ञातं" भवति । अत एव चित्तं तदर्थोपरागमपेक्षं कदा चिद्रस्तु जानाति कदा चिन्नेति ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्परिणामीति शब्दः ॥ १७ ॥

तर्थात्मनः परिणामित्वमिति आह ।

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-
परिणामित्वात् ॥ १८ ॥

पुरुषस्य हि सिद्धमूढादिसर्ववृत्तिकं चित्तं विषयः स यदि चित्तेन स्वविषयशब्दादिवद पुरुषेण स्वसत्ताकाले न ज्ञायेत तदा चित्तवत्परिणामी स्यात्पुरुषः वृत्तिपरिणामं तत्तदाकारमपेक्ष्य तज्ज्ञातृत्वापातात् तदा किं परिणामिद्वयेनेति चिन्नादन्यः पुरुषो न स्यात् सदैव तु स्वसत्ताकाले ज्ञायमानाश्चित्तवृत्तयो भोग्याः शब्दाद्याकाराः तस्य भोग्यस्य प्रभोर्भोक्तुरपरिणामित्वं ज्ञापयन्ति साक्षिणोऽपरिणामित्वादेव हि स्वयं "सदा" "ज्ञाता" भवन्ति नान्यथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु चित्तमेव साक्षिक स्वप्रकाशं स्वस्वार्थयोर्मोक्षरूप-

स्तु किं साक्षिष्येत्यत आह ।

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

रूपी घट इतिवत् मुख्यहं, क्रुद्धोऽहं, शान्तं मे मन, इति “दृश्यत्वा”चित्तं “स्वाभासं” स्वप्रकाश “न” भवतीत्यर्थः । अयं भावः । किमिदं स्वप्रकाशत्वं न तावत्स्वाभिन्नप्रकाशक्रियाकर्मत्वं क्रियाकर्मणोरैक्यायोगात् हि गतिर्गम्यते; किं तु ग्रामः, नापि पुरुषश्चित्तस्य स्वभिन्नप्रकाशाविषयत्वं क्रुद्धं मे मन इत्यनुभव-विषयत्वादतो दृश्यत्वात्स्वातिरिक्तद्रष्टृकं चित्तं सोऽहमिति-मत्यभिज्ञानात् साक्षिकमिति ॥ १९ ॥

किञ्च ।

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

साक्षिकवादिन एकस्मिन्नेव सत्वे चित्तचैतन्ययोरु-भयोरवधारणं न सम्भवतीत्यर्थः । तथा हि । ज-टमहमद्राक्षमिति चित्तार्थयोः स्मरणं तयोरनुभवजन्यं तत्र चित्तसत्त्वे तयोः कथमनुभवः । न च चित्तमेवोभयानुभव-इति वाच्यम् । अर्थस्य चित्तजन्यत्वेऽर्थज्ञाने चित्तासत्त्वावजन्यत्वे तत्समकासत्वेऽपि तद्रूपचित्तावात्म्ययोरभावेन तद्वास्तवा-योगाद् असम्बद्धग्राहित्वे चित्तस्य सर्वज्ञत्वाऽऽपत्तिः । उक्तं हि । “सौगतैः” “अतद्रूपतिरिक्तदात्मा च तेन न गृह्यत” इति । न वा चित्तं स्वानुभव दृश्यत्वादित्युक्तं, नापि चित्तं स्वस्वार्थयोरनु-भवद्वयम् । अतिसाक्षिकस्योत्पत्तिरिक्तव्यापाराभावात् । उक्तं हि । “भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते” इति । न चैकस्माद्व्यापारभेदे विना कार्यभेदो युक्तः । न वा स्वप्ने ज्ञानं

इयं च युगपत्कर्तुं शक्यं तस्मात्साक्षिणैव चित्तचैतन्ययोरनु-
भवं इति सिद्धम् ॥ २० ॥

ननु माऽस्तु चित्तं स्वदृश्यं चित्तान्तरेण दृश्यतां किं सा-
क्षिण्येति चेन्न आह ।

चित्तान्तरदृश्यत्वे बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंक-
रश्च ॥ २१ ॥

यदि नीलाकारं चित्तं चित्तान्तरेण दृश्यं तदा तदपि
बुद्धिरूपं चित्तमन्यया बुद्ध्या साऽप्यन्यथेखनवस्थापातात् । न
च द्वित्राक्षिवतुराः पञ्चषा वा चित्तात्मानो ग्राह्या इति नानव-
स्थेति वाच्यम् । ग्राहकचित्तस्यानिश्चये ग्राह्यचित्तानिश्चयात्
मेहे घटो दृष्टो न वेति संशये, न दृष्ट इति व्यतिरेकनिश्चये, चा-
र्थनिश्चयादर्शनेन ज्ञानचित्तानिश्चयस्यार्थानिश्चयाहेतुत्वात् त-
त्त्वानन्तचित्तानामनुभवे चानन्तचित्तस्मृतीनां संकरश्च मा-
प्नोति स्मृत्यानन्त्यादशक्यग्रहत्वात् ग्राहकाभावाच्चेय नी-
लाचित्तस्मृतिरित्यं पीताचित्तस्मृतिरिति विभागो न स्यादि-
सर्षः । चित्तानां समत्वाद् क्षीपानामिव ग्राहकत्वासंभवश्च । अतः
साक्षिवेद्य चित्तमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

ननु कूटस्थस्य साक्षिणश्चित्तेन क्रियापूर्वकतन्मन्या-
भावाच्चेन कथं सवेद्यमित्यत आह ।

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारताऽऽप्युच्यते स्वबुद्धिसं-
वेदनम् ॥ २२ ॥

यथा बुद्धेः क्रियया घटादिभ्यस्त्रेपः प्रतिसंक्रमोऽस्ति प-
रिणामित्वाच्च तथा चित्तेर्बुद्धौ प्रतिगक्रमोऽपरिणामित्वात् ।

किं तु सूर्यस्य जले प्रतिविम्बवच्चित्तैर्बुद्धौ प्रतिविम्बे सति बुद्धेश्चिदाकारस्ताऽऽपचौ स्वस्य भोग्याया बुद्धेः संवेदन भवति चिच्छायाग्राह्यत्वसंबन्धेन चिदुपरक्तं चित्तं चिद्वेद्यमित्यर्थः । “अप्रतिसक्रमाया”श्चित्तेः सात्रिध्यात्तस्याश्चितेराकारश्छाया यत्र तद्भावापत्तौ सत्त्वा स्वभोग्यबुद्धिसंवेदनमिति योजना ॥२२॥

ननु यदि चित्तातिरिक्त आत्माऽस्ति तर्हि कथं केषां चिद् चित्तमेवात्मेति भ्रम इत्याशङ्क्य चित्तस्य सर्वार्थग्रहण-सामर्थ्यं तेषां भ्रमवीजमाह ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

द्रष्टा पुरुषश्चेतनः दृश्यं शब्दाद्यचेतनमिति तत्सर्वं चेतनाचेतनमर्थो विषयो यस्य तत्सर्वार्थं तत्र तत्सात्रिध्याच्चिद्रूपतामिव प्राप्तं द्रष्टृ चिदुपरक्तं द्रष्टृविषयं भवति इन्द्रियादिद्वारा दृश्योपरक्तं तदाकारं भवति । तथा च भोग्यशब्दाग्राकारं सुखदुःखादिपरिणामलक्ष्णभोगात्मकं दृश्यमपि चित्तचित्प्रतिविम्बाभेदादात्मेति भ्रमः सौगतानां युक्तः । चित्तस्य जपाकुसुमाग्र्याकारग्रहणीसाभिजातस्य स्फाटिकमणिकरपस्य दृश्याकारग्राहित्वाच्चित्तातिरिक्तार्थो नास्तीति विज्ञानवादिनां भ्रमः । अत्रेत्यं विवेकः । चित्तस्य भोग्यत्वाद्भोक्ताऽन्यः स्वीकर्तव्यः स निसोदिता चिच्छक्तिरित्युच्यते । द्विषा चिच्छक्तिः निसोदिता अभिव्यङ्ग्या चेति । तत्र निसोदितायाः “कूटस्थचिच्छक्तेः चित्तसत्त्वाभिव्यङ्ग्या चित्प्रतिविम्बरूपा सुखादिसारूप्यमापन्ना चिच्छक्तिर्भोग इत्युच्यते । स द्विविधश्च भोगः चिदवसानतारूप एकः, परिणामलक्षणोऽपरः, तत्राभिव्यङ्ग्या चिच्छक्तिराद्यः पुरुषस्य

योगः, अपरः सुखादिपरिणामो बुद्धेः प्राप्तचैतन्याया इति । इत्य-
बुद्धिपुरुषान्तरं विविच्य विवस्वत्समस्तमलजालं निश्चलपदी-
योगेष्ठाकारं समाहितं प्रज्ञान्तवाहिचित्तं पुरुषसत्तां निश्चि-
नोतीति तात्पर्यम् ॥ २३ ॥

इतश्च चित्तादन्यौ भोक्ताऽस्तीत्याह ।

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्य का-
रित्वात् ॥ २४ ॥

यद्यपि क्लेशकर्मविपाकवासनाभिरनन्ताभिः सुखाद्याश्रय-
तया भोक्तृकल्प “चित्तं” तथाऽपि परस्य निरुपचरि-
तावस्वभावस्यार्थो भोगापवर्गो साधयतीति “परार्थं” भोग्य-
मेव न भोक्तेति यावत् । कुतः । संहत्य वेहेन्द्रियादिसहकारि-
भिर्मिलित्वा भोगादिकार्यकारित्वात्, यन्मिलित्वा कार्यकारि-
तेरपरार्थं, यथा गृहादि, न हि स्तम्भादीनिः संहस्य गृह स्वस्य
वसतिं करोति किं तु परस्मै विष्णुमिमांश । एवं गुणा अपि
बुद्ध्यादिकं परार्थं कुर्वन्तीति युक्तमत एव पुरुषशेषत्वाद्
गुणा उच्यन्ते । तथा च सत्त्वादयः परार्थाः संहत्य कारि-
त्वाद्गृहवदित्यस्य हेतोः पक्षधर्मतावलाद् गुणैरमहतः धृद्धो नि-
ष्कलः स्वार्थश्चिन्मात्रपरः सिध्यति । यो यस्य भोक्ता स ते-
नासहतो यथा गृहस्वामीति व्याप्तेः गुणभोक्तुरपि परार्थ-
त्वेऽनवस्थानात्पुरुषात्र परं किं चिदिति “श्रुते”श्च । तस्माद्यस्य
भोगापवर्गो गुणमण्यबुद्ध्या कर्तव्यौ सुखदुःखाभ्यां यो-
ऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयश्च स भोक्ताऽस्तीति सिद्धम् ॥ २४ ॥

इयता सूत्रजालेन जन्मादिसिद्धिं, चित्तेषु भोगयोग्यचित्तं
निर्द्धार्य, कर्मवामनामपञ्चपूर्वकं विज्ञानाभिन्नार्थसाधनेन परलो-

कादिप्रपञ्च परलोकिन च भोक्तारं निरधारयद् । अधुना कैवल्यं
निरूपयितु तत्रागम्यधिकारिणं वर्णयति ।

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

पूर्वमुक्तवलात्कस्य चित्पुरुषधारेयस्यात्मभावे तत्रैव भा-
वना जिज्ञासा भवति काह कस्य कुनो वेति तस्याधिका-
कारिणः पूर्वोक्तविवेकेन बुद्धेरगम्यश्चिन्मात्रः पुरुषोऽहमिति
“विशेषदर्शिनः” तत्त्वजिज्ञासा विनिवर्तते, इच्छायाः स्वविषय-
लाभनिवर्त्यत्वात् । यस्य तु नास्तिकस्य देशबुद्धेर्वाऽन्यो भोक्ता
नास्तीत्यनात्मन्यात्मभावना दार्ढ्यं सोऽनधिकारी, यस्तत्त्व-
जिज्ञासुः सोऽधिकारीति भावः ॥ २५ ॥

ननु तत्त्वजिज्ञासोर्विशेषदर्शनानन्तर कीदृशं चिचमिसत आह ।

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

पूर्वं बुद्ध्यादावात्मभ्रमदशायां यच्चित्तं विषयनिम्न
ससारप्राग्भारमासीद्व तदिदानीं निवृत्तभ्रमस्य योगिन-
“चित्त” “विवेकनिम्न” दृग्दृश्ययोर्भेदो विवेको निम्न आलम्बन-
भूमिर्यस्य तद्विवेकनिष्ठमिति यावद् अत एव कैवल्य प्राग्भा-
रोऽवधिर्यस्य तत् “कैवल्यप्राग्भार” कैवल्यफलावसानं धर्ममे-
वाख्यध्यानरतं भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वीदृशस्य चित्तस्याहममेतिव्युत्थानमसयाः कुतो भ-
वन्तीत्यत आह ।

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि सस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

विवेकरूपातिरूपमसंख्यानपरस्यान्वह क्षीयमाणेभ्यो व्यु-

३
त्यानसंस्कारेभ्यः प्रसंख्यानच्छिद्रेष्वभिव्यक्तेभ्यः प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाणि भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु सत्यपि प्रसंख्याने व्युत्थानसंस्काराः कार्यायोत्तिष्ठन्ति चेत्, कस्तेषां हानोपाय इत्यत आह ।

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

अविद्यारामादिक्लेशाः क्रियायोगतनूकृताः तत्तदवसरलभ्यमसराः प्रसंख्यानदहनदग्धाः पुनश्चिन्ते संस्कारं न प्रसुवते । एवं व्युत्थानसंस्कारा अपि विवेकरूपाश्परिपाकदशायां प्रसंयान्तराणि कुर्वाणाः परिपक्वप्रसंख्यानदहनदग्धास्पर्षीजभावा न प्रसवधर्माणो भवन्तीति “क्लेशवदेषां” “हानमुक्तं” वेदितव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

एव प्रसंख्यानेन व्युत्थानस्य निरोधमुक्त्वा प्रसंख्यानस्यापि निर्वाजपोगापेक्षया व्युत्थानरूपस्य निरोधोपायमाह ।

प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकरूपातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

परिदुशतिवत्त्वान्यासोचयतः सत्त्वगुरुष्वन्यत्ताख्यातिर्या जायते सर्वाधिष्ठातृत्वाद्यवान्तरफला त्वं प्रसंख्यानम्, तत्रा “अप्यकुसीदस्य” कुत्सितेषु विषयेषु सीदतीति कुसीदो रागः तद्रहितस्य सर्वात्मना विवेकरूपातिरेव सन्ततिरूपो “धर्ममेघमङ्गः” “समाधि” भवति । ॥ च सत्त्वगुरुकृष्ण धर्म कैवल्यफल मेदति सिञ्चतीति धर्ममेघ इत्युच्यते । प्रसंख्याने वैराग्याद्धर्ममेघे सति परवैराग्योदयात्प्रसंख्यानस्य निरोधो भवतीति भावः ॥ २९ ॥

इमं क्रमं स्फुटयति ।

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

“ततो” धर्ममेधाव क्लेशानां पञ्चानां सवासनानां तन्मूलानां
कर्षणां च निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानन्त्याज्ज्ञेयम-
ल्पम् ॥ ३१ ॥

आवृण्वन्ति चित्तमित्यावरणा रजस्प्रमोमयाः क्लेशकर्मरूपा मलाः
सर्वे ते आवरणाश्च मलाश्च सर्वावरणमलाः तैर्धर्ममेघध्यानेनापे-
तस्य “ज्ञानस्य” शुद्धबुद्ध्यालोकस्या “नन्त्या” “ज्ज्ञेय” धेतनाचेत-
नात्मक सर्व “मल्पमे”व भवति, यथा दारादि अशेषधनादिमलापेते
न भवति सर्वतः प्रद्योतमानमचण्डमार्त्तण्डमकाशपटले घटादयः
प्रकाश्या अल्पा भवन्ति तद्गदत्यन्तनिर्मलस्य बुद्धिसत्त्वस्य प्र-
काशस्य किञ्चाय यन्न मोचर इति भावः । सेषं धर्ममेघस्य परा
काष्ठा दर्शिता, अत एव धर्मा, न च ध्रियन्त इति व्युत्पत्त्या ।
सर्वानेव ज्ञेयान्मेहति प्रकाशयत्यपि धर्ममेघ इत्याह, अयमेव
हि धर्ममेघपरिपाको ज्ञानप्रसादः करतलीकृतामलकवरपुरु-
षं निर्दोषमपरोक्षीकुर्वन्निर्मलग्नत्वान्तर्धत्स्थानिव जडादिशुद्ध-
प्रकृतिविकारदृश्यविषयान्तर्गताश्चादिविनाशादिव्योषान् प्रकट-
यन् चित्ततपस्विनो निर्बीजयोगाख्यनिर्दिष्टमापादयन् पार्ष्ण-
रामित्युच्यते ॥ ३१ ॥

नान्वदं परवैराग्य क्लेशान्समूलकापं कपव कुक्ष्ताकुगलांश्च
कर्माशयान् समूनघात निहन्नुमुत्तमहता, तथाऽपि गुणानां
स्वनः परिणामशीलत्वात् तादृशमपि पुरपं भावि देहेन्द्र-
याणि परिष्कामक्रपोऽनुवर्ततामिति तथाह ।

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

“ततो” धर्ममेघफलीभूतपरैवराग्यात्मकानन्तज्ञानानन्तर गु-
णानां भोगविवेकरूपातिरूपपुरुषार्थकरणात्मा यः परिष्ठा-
णानां महदादिघटान्तानां सृष्टावानुलोम्येन, मलये घटः पृ-
थिव्या लीयते; पृथिव्यप्सु; आपस्तेजसी; त्यादि प्रातिलोम्येन, च
क्रम आसीद तस्य परिसमाप्तिरेव त पुरुष मति “गुणानां,” पु-
रुषार्थत्वादिनागताध्वा हि पुरुषार्थो गुणानां भवर्त्तकस्तस्मिन्
कृते गुणा न क्षणमपि स्यातुमुत्सहन्त इति भावः ॥ ३० ॥

क्रमशब्दार्थमाह ।

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राहिः क्रमः ॥ ३१ ॥

क्षणाः कलांशास्तेषु समाहितबुद्धिना क्रमो ज्ञेयः । तत्र “क्ष-
णप्रतियोगी” “क्रम” इति स्वरूपनिर्देशः । क्षणौ प्रतियोगिनौ नि-
रूपकौ यस्य स क्षणप्रतियोगी । एवं क्षणिकपरिणामक्रमो भवन्त-
व्यः । तत्र प्रमाणमाह । “परिणामापरान्तनिर्ग्राहि” इति श्रुति पि-
ण्डघटकषालचूर्णकणानां प्रत्यक्षपरिणामानां पूर्वान्तः पिण्ड
अपरान्तः कण, इति पूर्वोत्तरावधिग्रहणेन क्रमो निश्चितः ग्राह्यो
भवति, पिण्डानन्तर घट इति क्रमोऽत्र प्रत्यक्षः । क चित्सुरसि-
तवस्त्रादी पुराणतावर्त्तनेन पूर्वान्तनवत्वपरिणाममारभ्य क्षणे
क्षणे पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरमूक्ष्मस्पृष्टतरस्पृष्टतमत्वेन
जायमानाया भेद ज्ञात्वा नवत्वानन्तर सूक्ष्मतमपुराणता तदनन्तर
सूक्ष्मतरपुराणतेति क्रमोऽनुमेय इत्यर्थः । नन्वय क्रमः किमनित्ये-
ष्वेवास्ति उत नित्येष्वपीति प्रश्नश्चेदस्ति नित्येष्वपीति वदामः ।
तत्र नित्या द्विविधाः । कृदस्यनित्याः पुरुषाः, परिष्ठा-
मनित्या गुणाः, । यस्मिन् धर्मिण धर्मलक्षणावस्थाभिः प-
रिणाम्यमाने स्वरूप न विहन्यते तत्परिणामिनिवृत्ता तत्रा-

नित्येषु बुद्ध्यादिषु धर्मेषु रागादिपरिणामक्रमस्य पूर्वान्त-
भावेऽप्यपरान्तः पुरुषसाक्षात्कारोऽस्तीति क्रमः तेषु सावधिकः,
गुणेषु परिणामिनिसेषु परिणामक्रमो निरवधिकः, मुक्तपुरु-
षान्प्रत्युपरमेऽपि वृद्धान्प्रसविच्छेदात् । ननु सर्वे पुरुषा मुच्यन्ते
न वा । आद्ये, प्रधाने परिणामः सावधिकः । द्वितीये, तत्त्वज्ञाना-
विश्रम्भ इति । तत्राहुः साङ्ख्य्याचार्याः । अस्ति त्रिविधः प्रश्नः । ए-
कान्तवचनीयः, विभज्यवचनीयः, अवचनीयश्चेति । तत्राद्यो यथा ।
किमयं सर्वज्ञातो मरिष्यतीति प्रश्नः, स एकान्तेन वक्तव्यः म-
रिष्यत्येवेति । त्वया कृतस्तु द्वितीयः, स विभज्य वक्तव्यः, यस्य
तत्त्वख्यातिः स मुच्यते नान्य इति । एवं च जन्तूनामानन्त्यात्पु-
राणादीं सर्गप्रलयानन्तश्रवणाच्च न सर्वमुक्तिः । तृतीयस्तु प्र-
धानपरिणामक्रमः समाप्यते नवेति प्रश्नः । अपमुत्तरानर्हः, अ-
शक्यवाच्यत्वात् । यद्वा, कुशलस्यान्तवान्तसारक्रमः अकुश-
लस्य नेति व्याकरणीयोऽयं प्रश्न इति । तस्मात्सदा परिणा-
मेषु निसेषु गुणेषु क्रमवत्परिणामभेदादस्ति क्रमः, कूटस्थ-
नित्येषु पुरुषेषु बुद्ध्यादिपरिणामभेदारोपात्कल्पितः क्रमो
न वास्तव इति सर्वमवदातम् ॥ ३३ ॥

अधुना शास्त्रप्रतिपाद्ययोगफलं कैवल्यं दर्शयति ।

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

कृतभोगापवर्गाणां कृतकृत्यानां बुद्ध्यादि “गुणानां” प्राति-
भोग्येन प्रसवः व्युत्थानसमाधिपरवैराग्यसंस्कारा मनसि
लीयन्ते, मनश्चास्मिताया लीयते, सा महति, महत्तत्त्वं गुणोऽप्यति
प्रलयः । तत्प्रधानस्य “कैवल्यं” पुरुषोवशेष उपचर्यते । यद्वा, “चि-

तिशक्ति"श्चित्स्वभावा पुरुषव्याक्तिः स्वरूपमात्रेण प्रकर्षेण तिष्ठ-
तीति "स्वरूपप्रतिष्ठा" पुनर्बुद्ध्याद्यनर्धेनात्यन्तिकवियोग इति
यावत् तदिदं पुरुषस्य नित्यस्य नित्यशुद्धासङ्गस्य प्रकाश-
स्य कैवल्यमिति रमणीयम् । सौख्य इतिशब्दः शास्त्रपरिसमा-
प्तिदर्शनार्थः ॥ ३४ ॥

यद्वागमणवप्रपत्तिदहनः सद्योऽन्तरायादर्धी
दग्ध्वा स्वात्मनि बोधदीपमचलं सूते तमःपाटनम् ॥
यत्र न्यस्तसमस्तकर्म जनयेद्योगं तदङ्गं विना
बन्धे सिद्धिभुवं तमीशमनिशं कैवल्यदं राधवम् ॥ १ ॥
यत्प्रसादलवः सूते मोक्षाद्याः सर्वसंपदः ।
उमाधवं महेशानं तं काशीनिलयं भजे ॥ २ ॥
फण्डीन्द्रमूत्रसंवद्धा व्यासवाङ्माणिभूषिता ।
मद्वाङ् मौक्तिकी माला स्यात् सदा रामपादयोः ॥ ३ ॥
काहं प्रमादनिरतः क वात्मह्यं गुरोरिदम् ।
नूनं महात्मनां दीने स्वतश्चित्तं कृपाऽन्वितम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यध्वीगोविन्दानन्दमग-
त्पूज्यपादशिष्यध्वीरामानन्दसरस्वतीकृतौ सांख्य-
प्रवचने योगमणिप्रभायां कैवल्यपा-
दधृत्युः समाप्तः ॥

सूचौपत्रम् ।

अष्टादः	०	४	०
तिलप्रकाशः	२	८	०
मालहरा	०	१	०
पुरसारणी	०	४	०
गतकतस्वम्	०	१२	०
त्वदीप	०	१	०
कैसंग्रहः	०	१	६
लक्ष्मीमोसा	०	८	०
मर्मणास्त्रसंग्रहः	०	१	६
वातुपाठः (शिला -)	०	२	०
वातुरूपावली	०	२	०
वैद्य चरित नारायणी टीका टीप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रथमपुण्यम् (प्रथम विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतदिप्पणीसहिता)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टीप)	९	०	०
लघुकोमुदी दिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	२	०	०
लीलानती (म० म० पं० सुधाकरकृतदिप्पणीसहिता)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका दिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतन्त्रकोमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकोमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुद्रावली द्वािकरीदिप्पणीसहिता	४	०	०
व्यसंग्रहः	०	१	०